ตำราลำ

793.3109593
ต 367
ฉ. 1

กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร
พิมพ์เผยแพร่พุทธศักราช ๒๕๔๐

ตำรารำ

กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร
พิมพ์เผยแพร่พุทธศักราช ๒๕๔๐

เลขหมู่ 793.3109593
ต136ต
ค.1
เลขทะเบียน

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
020166

ตำรารำ

พิมพ์รวมครั้งแรก พุทธศักราช ๒๕๔๐
จำนวน ๑,๐๐๐ ฉบับ

กรมศิลปากร. กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์.
ตำรารำ. _ _ กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๐.
๓๑๒ หน้า.
๑. การรำ. I. ชื่อเรื่อง.

๗๙๒.๘
ISBN : 974-419-150-3

ที่ปรึกษา	นางสาวศิวะลีย์ ภู่เพ็ชร์	ผู้อำนวยการกองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
	นางปรุงศรี วัลลิโภดม	นักอักษรศาสตร์ ๘ หัวหน้ากลุ่มงานวรรณกรรม
ผู้จัดทำ	นางสาวผกาวรรณ เดชเทวพร	นักอักษรศาสตร์ ๗
ฝ่ายศิลป์	นายบุญธรรม เพ็งภัตรา	
ภาพ	หอสมุดแห่งชาติเอื้อเฟื้อภาพ “ตำรารำ” และ “ตำราจับ”	
	นางบุปผา โชตนาภรณ์ จัดทำสำเนาภาพใน “ตำราฟ้อนรำ” ฉบับพิมพ์เมื่อพุทธศักราช ๒๔๖๖	

คำนำ

สรรพวิทยาการแห่งศิลป์เป็นสิ่งที่มนุษย์ได้เพียรสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อจรรโลงจิตใจและช่วยส่งเสริมให้ชาติพัฒนาไปสู่ความเจริญก้าวหน้าทัดเทียมนานาอารยประเทศ สรรพสิ่งดังกล่าวจำเป็นต้องอาศัยความคิดหลากหลายเพื่อพัฒนาการตามรูปแบบให้เหมาะสมกับสถานภาพที่มั่นคงถาวร เช่น วิทยาการทางสถาปัตยศิลป์ วาทศิลป์ วรรณศิลป์ ช่างศิลป์ วิจิตรศิลป์ นาฏศิลป์ และดุริยางศิลป์ ซึ่งล้วนแต่มีความสำคัญควรสืบทอดไว้เป็นมรดกทางวัฒนธรรมของประเทศ กรมศิลปากรเป็นองค์กรหนึ่งของรัฐมีหน้าที่บำรุงรักษา อนุรักษ์ ฟื้นฟู ส่งเสริม สร้างสรรค์และเผยแพร่วิทยาการ ตลอดจนวัฒนธรรมของชาติให้ยั่งยืนถาวรสืบไป จึงได้ผลิตตำราทางวิชาการไว้เป็นทรัพย์สินทางปัญญาของชาติ

การจัดพิมพ์หนังสือ **"ตำรารำ"** เป็นแนวทางหนึ่งในการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และส่งเสริมวิทยาการด้านวรรณ-ศิลป์ และนาฏศิลป์ ผสานกันในรูปลักษณ์ของตำราทางวิชาการ แสดงถึงอัจฉริยภาพของบรรพบุรุษไทยที่ได้สั่งสมภูมิปัญญาอันประณีตวิจิตรในการรังสรรค์คุณค่าทางศิลปะแต่ครั้งโบราณกาล และสืบทอดเป็นศิลปวัฒนธรรมแขนงหนึ่งมาจนถึงปัจจุบัน

"ตำรารำ" เป็นหนังสือที่รวมตำรับตำราเกี่ยวกับการรำที่มีมาแต่ครั้งต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ว่าด้วย**ตำราภาพแสดงการร่ายรำแบบต่าง ๆ** *จำนวน ๓๖ ท่า ฝีมือช่างในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช* เป็นสมุดไทยขาวเก็บรักษาไว้ ณ ส่วนภาษาโบราณ หอสมุดแห่งชาติ และยังไม่เคยพิมพ์เผยแพร่ที่ใดมาก่อน กรมศิลปากรจึงมอบให้กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกโดยรวมพิมพ์เนื้อหาตำรารำอื่น ๆ ผนวกไว้ในฉบับเดียวกันเพื่อให้เห็นวิวัฒนาการของตำรารำในแต่ละยุคสมัยหลากหลายรูปแบบอย่างต่อเนื่อง อาทิ เช่น **ตำราภาพฟ้อนรำ** *จำนวน ๖๑ ท่า ต้นฉบับเดิมของพระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุดาสวรรค์* ซึ่งหอสมุดแห่งชาติได้รับจากสำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติครั้งยังเป็นกองโบราณคดี เมื่อวันที่ ๒ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๑๔ ตำรารำในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งทรงดำรงตำแหน่งสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณทรงนิพนธ์ **"ตำราฟ้อนรำ"** เพื่อเป็นประโยชน์ทางวิชานาฏศาสตร์ และพิมพ์เผยแพร่ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ "สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย" เมื่อเดือนธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๖๖ พระนิพนธ์ดังกล่าวจำแนกเป็น ๓ ตอน คือ ตอนที่ ๑ *"อธิบายตำนานการฟ้อนรำ"* ตอนที่ ๒ *"ว่าด้วยตำรารำของไทย"* ตอนที่ ๓ *"ว่าด้วยเพลงฟ้อนรำ"* โดยมีรายละเอียดเกี่ยวกับข้อมูลและภาพประกอบของนาฏศาสตร์ดังกล่าวครบถ้วน ซึ่งกองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์เห็นควรนำต้นฉบับในครั้งนั้นมาพิมพ์เผยแพร่ในครั้งนี้ แต่ได้แก้ไขอักขรวิธีและตัวสะกดให้ถูกต้องตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช ๒๕๒๕ ตลอดจนการจัดรูปแบบใหม่ตามความเหมาะสมของหนังสือ นอกจากนั้นยังได้รวมพิมพ์ **"ตำราภาพจับ"** ในเรื่องรามเกียรติ์ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น *ต้นฉบับจากสมุดไทยฉบับหลวง จำนวน ๕๖ ภาพ* ซึ่งซื้อจากหม่อมหลวงแดงสุประดิษฐ์ พุทธศักราช ๒๔๗๙ เก็บรักษาไว้ ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร หอสมุดแห่งชาติได้สำเนาภาพนิ่งเก็บไว้

เมื่อวันที่ ๑๕ กันยายน พุทธศักราช ๒๕๑๕ และ**ตำราภาพจับขาวดำลายเส้น** จำนวน ๓๓ ภาพ ซึ่งขุนชำนาญอักษร *(อยู่ ทรงพันธุ์)* เป็นผู้จำลองแบบฝีมือช่างที่มีชื่อและคัดไว้ มี*นายทอง (เชิด ธรณี)* เป็นผู้เขียนอักษรเมื่อวันที่ ๑๒ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๖๐ ตำราภาพจับดังกล่าวเป็นต้นเค้าของการแสดงท่าโขนสืบทอดมาถึงปัจจุบัน จึงนำมาพิมพ์เผยแพร่เพื่อความสมบูรณ์ของหนังสือ “ตำรารำ”

กรมศิลปากรหวังว่า“**ตำรารำ**”นี้จะเป็นหนังสือทางวิชาการที่ทรงคุณค่าทางศิลปะทั้งนาฏกรรมและวรรณกรรม สมควรที่เยาวชนและปัญญาชนจักได้ตระหนักถึงความสำคัญ และช่วยกันทำนุบำรุงสงวนรักษา ตลอดจนจรรโลงไว้เป็นสมบัติของชาติสืบไป

(นายนิคม มูสิกะคามะ)
อธิบดีกรมศิลปากร

กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
๖ พฤศจิกายน ๒๕๔๐

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
ตำรารำของไทย	๗
ตำรารำรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช	๑๑
ตำราภาพฟ้อนรำ ต้นฉบับเดิมจากพระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุดาสวรรค์	๔๗
ตำรารำรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว	
- คำนำของหนังสือเรื่อง "ตำราฟ้อนรำ" ฉบับพิมพ์ครั้งแรก	๖๙
- **ตำราฟ้อนรำ**	๗๑
ตอนที่ ๑ อธิบายตำนานการฟ้อนรำ	๗๑
- ภาพพระนาฏราช พระอิศวรฟ้อนรำ	๗๔
- ว่าด้วยตำราฟ้อนรำของอินเดีย	๗๕
กิริยาเบื้องต้นในการฟ้อนรำ ท่าฟ้อนรำต่างๆ ๙๓ ท่า	๗๕
ท่าที่มีในตำราแต่ไม่มีรูปปรากฏ	๙๙
ตอนที่ ๒ ว่าด้วยตำรารำของไทย	๑๐๒
- กลอนตำรารำ บทนางนารายณ์	๑๐๔
- ภาพช่างเขียนตำรารำ	๑๐๕
- ภาพตำรารำฝีมือวาดของขุนประสิทธิ์จิตรกรรม (อยู่ ทรงพันธุ์) และพระวิทยประจง (จ่าง โชติจิตระกะ)	๑๐๖
- กลอนไหว้ครูละครชาตรี	๑๓๙
ตอนที่ ๓ ว่าด้วยเพลงฟ้อนรำ	๑๔๐
- ภาพครูละครโนรา จังหวัดนครศรีธรรมราช	๑๔๑
- การแสดงท่าละครชาตรีของเมืองนครศรีธรรมราช	๑๔๒
- ครูละครหลวง และผู้แสดง "ท่ารำ" ของกรมมหรสพ	๑๕๕
- การแสดงแบบ "ท่ารำ" ของละครไทยในกรุงเทพฯ	๑๕๖
- ว่าด้วยท่าโขน	๑๘๙
- ภาพพระยาพรหมาภิบาล "ทองใบ ทศกัณฐ์"	๑๙๐
- การแสดงท่าโขน	๑๙๑
- ภาพท่ายักษ์	๑๙๓
- ภาพพันเด็กชาเอก สุด คชจันทร	๒๐๗
- ภาพท่าลิง	๒๐๘

เรื่อง	หน้า
ตำราภาพจับ	
- ภาพจับเรื่องรามเกียรติ์	๒๒๓
- ตำราภาพจับเรื่องรามเกียรติ์	๒๗๙

ตำรารำของไทย

ศิลปวิทยาการเป็นศาสตร์ที่มนุษย์ได้เรียนรู้และสร้างสรรค์ไว้ด้วยความสามารถจากประสบการณ์ แล้วพัฒนาการไปสู่รูปแบบที่มีระบบ แบบแผน และระเบียบตามครรลองที่กำหนดไว้เพื่อความเจริญรุ่งเรืองของประเทศ ศาสตร์แห่งศิลปะต่าง ๆ เป็นต้นว่า ภาษาศาสตร์ อักษรศาสตร์ วาทศาสตร์ สถาปัตยกรรมศาสตร์ วิศวกรรมศาสตร์ รัฐศาสตร์ สังคมศาสตร์ ศิลปกรรมศาสตร์ โดยเฉพาะนาฏศาสตร์ หรือนาฏยศาสตร์เป็นสิ่งที่บรรพบุรุษไทยได้สั่งสมไว้ด้วยภูมิปัญญา แสดงให้ประจักษ์ถึงความพากเพียรวิริยอุตสาหะในการรังสรรค์ และสร้างเสริมวิชาการที่แสดงเอกลักษณ์แห่งความเป็นไทย ซึ่งได้สืบทอดมาเป็นศิลปวัฒนธรรมสำคัญอันเป็นความภาคภูมิใจของชาติตราบถึงปัจจุบัน

คำว่า “นาฏศาสตร์” เป็นคำสมาสระหว่างคำสองคำ คือ “นาฏ” และ “ศาสตร์” หมายถึงวิชาความรู้อันเนื่องด้วยการฟ้อนรำ หรือการแสดงละครระบำรำฟ้อน ดังนั้น “นาฏศาสตร์” จึงเป็นศิลปวิทยาการของการแสดงแขนงหนึ่ง ด้วยเหตุที่ประเทศไทยมีภาษา วรรณคดี กวีนิพนธ์ ศิลปะ ขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรมเป็นแบบแผนแสดงเอกลักษณ์ของความเป็นชาติไทยมาแต่โบราณกาล ทำให้ประเทศได้พัฒนาไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองทัดเทียมนานาอารยประเทศ เพราะการสั่งสมภูมิปัญญาด้านศิลปะการแสดงระบำรำฟ้อนของบรรพบุรุษไทยที่ได้รับอิทธิพลสืบทอดจากประเทศอินเดีย ซึ่งเป็นประเทศเริ่มแรกในศิลปะการร่ายรำ มีท่ารำที่วิจิตรงดงาม เนื่องจากชาวอินเดียเคารพนับถือเทพเจ้า ทั้งยังมีความเชื่อตามคติโบราณว่าการฟ้อนรำเป็นสิ่งสำคัญที่พระเป็นเจ้าจักรังสรรค์และประดิษฐ์ท่ารำต่าง ๆด้วยความประณีตวิจิตร ให้มนุษย์รู้จักการฟ้อนรำหรือร่ายรำเพื่อบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์และเทพ-เจ้าเป็นสิริมงคลแก่ชีวิต ดังเช่นพลตรี พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ได้ทรงอรรถาธิบายเกี่ยวกับขอบข่ายแห่งนาฏกรรมว่า *“นาฏกรรมได้เริ่มขึ้นในรูปการฟ้อนรำ... ในพิธีศาสนาของชนที่อยู่ในชั้นต้นแห่งความเจริญก็มีการฟ้อนรำเป็นพิธีการบูชาอย่างหนึ่ง”* [๒] และพลตรี หลวงวิจิตรวาทการได้อธิบายเรื่องพื้นฐานของศิลปะแห่งการรำว่า *“ชาติโบราณทุกชาตินอกจากจะถือการเต้นรำหรือฟ้อนรำเป็นของประจำชีวิตของทุกคนแล้ว ยังถือว่าการฟ้อนรำเป็นพิธีการทางศาสนาเช่นเดียวกับเรา เริ่มแต่อียิปต์ ฮิบรู กรีก โรมันตลอดมา”* [๓]

บรรพชนไทยได้รับอิทธิพลด้านนาฏศาสตร์จากอินเดียแล้วประยุกต์มาสู่การแสดงหลากหลายประภท อาทิ โขน ละคร ระบำ รำฟ้อน อันเป็นตำรารำที่เป็นแบบแผนของไทยในปัจจุบัน ดังที่พลตรี หลวงวิจิตรวาทการกล่าวไว้ว่า *“...ในประเทศอินเดียเกือบจะสำคัญยิ่งกว่าที่ใด ๆ เพราะการฟ้อนรำของอินเดียมีตำราฝึกสอนมาแต่โบราณกาลเรียกชื่อว่านาฏศาสตร์...”* [๔]

อย่างไรก็ตามศิลปะการร่ายรำ หรือการแสดงระบำรำฟ้อนของไทยคงมีมาแล้วแต่ครั้งบรรพกาล เพราะ *“การฟ้อนรำเป็นจารีตประจำตัวของมนุษย์”* [๕] และมีความสำคัญอย่างมากต่อชนทุกชาติเนื่องจาก *“นาฏกรรมเป็น*

---

[๑] นางสาวผกาวรรณ เดชเทวพร นักอักษรศาสตร์ ๗ เรียบเรียง

[๒] พลตรี พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, “ขอบข่ายแห่งนาฏกรรม” ใน **ชุมนุมพระนิพนธ์ของท่านวรรณ** (พระนคร : สำนักพิมพ์ผดุงศึกษา, ๒๕๐๘), หน้า ๘๖-๘๗ .

[๓] พลตรี หลวงวิจิตรวาทการ, **นาฏศิลป** (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๗), หน้า ๑๑ .

[๔] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๑ .

[๕] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๓ .

ศิลปะระดับสูง มีคติเตือนใจหรือเร้าใจให้ความสดชื่น ความคิดเห็นเรื่องต่าง ๆ" [๖] เราไม่สามารถจะระบุแน่ชัดว่าศิลปะแห่งการรำได้เริ่มต้นในยุคสมัยใด สันนิษฐานกันว่ามีมาก่อนครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่ไม่ปรากฏหลักฐานเป็นลายลักษณ์อักษร นอกจากที่ปรากฏในวรรณกรรมสมัยอยุธยาซึ่งกล่าวถึงมหรสพ การร่ายรำ ระบำรำฟ้อนในไทยหลายเรื่อง เช่นในเรื่อง "**อุณรุทธคำฉันท์**" กล่าวไว้ว่า "*...บ้างจับระบำ แออวยนวยรำ ปรีดิ์เปรมพักตรา...*"

เรื่อง "***โคลงทวาทศมาส***" กล่าวว่า

"ระบำบรรเยศแกล้ว ถวายโฉม
คืออัปสรสวรรค์ใน ฟากฟ้า
มหรสพ บ แลโลม ลาญสวาสดิ์..."

เรื่อง "***ปุณโณวาทคำฉันท์***" ได้กล่าวไว้หลายตอนดังนี้

"มโหรสพสมโภชโสภี มาลาอัคนี
จงสรรพประดับกิจการ...

...ละครก็ฟ้อนรำ สุรศัพทขับขาน
ฉับฉ่ำที่ดำนาน อนิรุทธกินรี
ฝ่ายฟ้อนละครใน บริรักษจักรี
โรงริมคิรีมี กลลับ บ แลชาย...

...นางรำระบำบรร- พก็ฟ้อน บ ชำเนียร
พิศเล่นแต่พาเหียร บ มิสำจะสำรวล...

...มหรสพสมโภชประมวญ ครบเจ็ดวันควร
สกุลแลสุขสบสรรพ์ฯ"

และเรื่อง "***เฉลิมพระเกียรติพระเจ้าปราสาททอง***" กล่าวว่า

"โรงโขนโรงรำซ้ายขวา โมงครุ่มผาลา
ระเบงระบำรำขยัน"

ต่อมาเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียกรุงแก่พม่าครั้งที่สอง พ.ศ.๒๓๑๐ บ้านเมืองถูกทำลายเสียหายมาก ทั้งโบราณสถาน โบราณวัตถุ สถาปัตยกรรม ตลอดจนศิลปกรรมต่าง ๆ แม้ว่าจะสามารถกอบกู้เอกราชคืนมาได้ แต่ก็ไม่สามารถจะฟื้นฟูสภาพบ้านเมืองให้ดีดังเดิมได้ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงได้ทรงสถาปนาอาณาจักรแห่งใหม่ขึ้น ณ กรุงธนบุรี และสืบต่อมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชปฐม

---

[๖] พลตรี พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, "ขอบข่ายแห่งนาฏกรรม" ใน **ชุมนุมพระนิพนธ์ของท่านวรรณ** (พระนคร : สำนักพิมพ์ผดุงศึกษา, ๒๕๐๘), หน้า ๘๗.

กษัตริยาธิราชแห่งราชวงศ์จักรี ซึ่งทรงฟื้นฟูประเทศชาติให้เป็นปึกแผ่น รวมทั้งทรงปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม และทรงสร้างเสริมศิลปวัฒนธรรมทางวรรณกรรม ตำรับตำรา การละครที่มีแต่ครั้งกรุงเก่าให้คงไว้เป็นสมบัติของชาติต่อไป โดยเฉพาะการรังสรรค์ตำรารำอันวิจิตรในรัชสมัย ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้ช่างเขียนวาดภาพท่ารำแบบต่าง ๆ แสดงถึงการร่ายรำศิลปะของไทย ตลอดจนวาดภาพเกี่ยวกับตำราภาพจับเรื่องรามเกียรติ์ในรัชสมัยต่อมา

ส่วนตำรารำที่ปรากฏข้อมูลเป็นลายลักษณ์อักษรเริ่มครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ **"ตำราฟ้อนรำ"** พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งทรงอธิบายเกี่ยวกับตำนานการฟ้อนรำ ตำรารำของไทย และเพลงฟ้อนรำ พิมพ์เผยแพร่ในงานพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย พุทธศักราช ๒๔๖๖ นอกจากตำราภาพรำซึ่ง "พระยาวิทยประจง" (จ่าง โชติจิตระกะ) ช่างเขียนกรมศิลปากร และ "ขุนประสิทธิ์จิตรกรรม" (อยู่ ทรงพันธุ์) ช่างเขียนในหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครได้เขียนภาพขึ้นใหม่แล้ว ยังมีตำราภาพจับ ซึ่ง "ขุนชำนาญอักษร" (อยู่) เป็นผู้จำลองฝีมือช่างมีชื่อถวายแก่หอพระสมุดสำหรับพระนครพุทธศักราช ๒๔๖๐

ต่อมาพุทธศักราช ๒๔๗๙ พลตรี หลวงวิจิตรวาทการเมื่อครั้งดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากรได้ประพันธ์เรื่อง **"นาฏศิลป์"** ขึ้นเพื่อพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงศพพระยานัฏกานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต)

นอกจากนั้นพลตรี พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ยังมีผลงานพระนิพนธ์เกี่ยวกับศิลปะแห่งนาฏกรรม ทรงอรรถาธิบายเรื่องนาฏกรรม หลักเอกภาพในนาฏกรรม ปัญหาความแท้จริงในนาฏกรรม โศกนาฏกรรม ขอบข่ายแห่งนาฏกรรม ยอดประวัติแห่งนาฏกรรม ระวางทีและเวลาในละคร และความฝันกับนาฏกรรม

ส่วนหนังสือ **"บันทึกความรู้"** ของพระยาอนุมานราชธนก็มีความรู้เกี่ยวกับนาฏศิลป์ และศิลปะการร้องรำทำเพลงซึ่งพระยาอนุมานราชธนได้กราบทูลถามสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์เมื่อครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น "กรมพระ" และได้รับประทานอรรถาธิบายตอบ ดังความต่อไปนี้

> *"แบบแผนวิชาร้องรำของไทยมีผู้รู้เพียงครูสอนอย่างใดก็สืบต่อกันไว้อย่างนั้น ซ้ำหาตำรับตำราเพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาค้นคว้าก็ได้โดยยาก... ผู้เรียนรู้ก็รู้แต่การรำอย่างเดียว... ถ้าความรู้ร้องรำเป็นอย่างที่ได้ปรากฏแก่ข้าพระพุทธเจ้า และตามที่ข้าพเจ้ารู้สึกอยู่ในขณะนี้ เมื่อหน้าต่อไปจะเป็นอย่างไรคงเป็นความยากเย็นแก่ผู้ศึกษาในทางค้นคว้าหาความรู้ไม่น้อย แล้วจะต้องรู้สึกเสียใจกันเป็นที่สุด"* [๗]...

> *"การร้องรำทำเพลง หมายถึง ร้องอย่างหนึ่ง รำอย่างหนึ่ง ทำปี่พาทย์อย่างหนึ่ง เข้าใจว่าสิ่งเหล่านี้เดิมทีต่างเกิดขึ้นฝ่ายละแผนก แล้วจึงมาติดต่อปนกันเข้าในภายหลัง... การฟ้อนรำเห็นจะสืบมาแต่การโลดเต้นอันเป็นไปด้วยความดีใจ เช่น ดีใจที่ต่อสู้ชนะ เป็นต้น อย่างที่เรียกกันว่าเต้นแร้ง เต้นกา ต่อมาก็จัดดัดแปลงให้การเต้นรำนั้นงามขึ้นเป็นสิ่งสำหรับดูเล่นเพลิดเพลินใจ แล้วภายหลังจึงคิดจัดให้ระบำประกอบเป็นเรื่องขึ้น"* [๘]...

พุทธศักราช ๒๕๒๕ กรมศิลปากรได้จัดพิมพ์หนังสือ **"รวมงานนิพนธ์ของนายอาคม สายาคม"** ผู้

---

[๗] พระยาอนุมานราชธน, "ร้องรำทำเพลง" ใน **บันทึกความรู้** (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๕๐๒), หน้า ๗๗.

[๘] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๘๑ และ ๘๒.

เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ กรมศิลปากร เป็นคำบรรยายและบทความทางวิชาการด้านนาฏศิลป์ไทย ตลอดจนท่ารำนาฏศิลป์ พร้อมคำบรรยายประกอบท่าต่าง ๆ อาทิ รำแม่บทของโบราณ ฯลฯ พิมพ์เผยแพร่ในงานพระราชทานเพลิงศพของนายอาคม สายาคม ซึ่งเป็นการสืบทอดศิลปะการร่ายรำของไทยในยุคปัจจุบัน

ส่วนการจัดพิมพ์หนังสือ “ตำรารำ” ฉบับนี้เป็นการริเริ่มรวมตำรับตำราว่าด้วยการรำที่มีมาแต่ครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น **ตำราภาพรำ** ฝีมือช่างวาดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จำนวน ๓๖ ท่า เป็นภาพรำในสมุดไทยขาว เอกสารเลขที่ ๗๑ ในบัญชีบริการเอกสารโบราณ หมวดตำราภาพ ของส่วนภาษาโบราณ หอสมุดแห่งชาติ การจัดพิมพ์ครั้งนี้เป็นการเผยแพร่ครั้งแรกซึ่งคงรักษาต้นฉบับภาพพร้อมคำบรรยายตามของเดิม **ตำราภาพฟ้อนรำ** เป็นภาพฟ้อนรำท่าต่าง ๆ ตั้งแต่ท่ารำชื่อ “เทพนม” ถึง “กินนรรำ” รวม ๖๑ ท่า ต้นฉบับเดิมของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุดาสวรรค์ ซึ่งคำบรรยายภาพท่ารำยังลักลั่นในอักขรวิธี และเรียกชื่อท่ารำต่างจากปัจจุบัน เช่น จังหันร่อน (กังหันร่อน) มาจ่อเพลิงกาล (จ่อเพลิงกาฬ) คชรินทร์ประสานงา (ช้างประสานงา) พระหริรักษ์โก่งศิลป์ (พระรามโก่งศร) หงษ์ลินลา (หงส์ลีลา) แป้งผัดหน้า (ชักแป้งผัดหน้า) กินรินเล่นถ้ำ (กินนรเลียบถ้ำ กินรินเลียบถ้ำ) ข้อนทิ้งอก (ขอนทิ้งอก) เยื้องพายกระถิน (เยื้องพายกฐิน) มังกรเที่ยวหานาริน (มังกรเล่นน้ำ มังกรเที่ยวหาวาริน) วิไสยแทงตรี (วิสัยแทงตรี) ม้าเลียบค่าย (ขี่ม้าเลียบค่าย) มยุเรศฟ้อนหาง (นกยูงฟ้อนหาง) พลายวาศ (ประลัยวาต) เป็นต้น แต่การพิมพ์ครั้งนี้ได้แก้ไขคำบรรยายประกอบภาพให้ถูกต้องตามอักขรวิธีปัจจุบัน รวมทั้ง**ตำราฟ้อนรำ** พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้จัดทำขึ้นเพื่อประโยชน์ทางวิชานาฏศาสตร์ และพิมพ์เผยแพร่ในงานพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกกรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย พุทธศักราช ๒๔๖๖ ตลอดจน**ตำราภาพจับ**ในเรื่องรามเกียรติ์ ซึ่งเป็นต้นเค้าของการแสดงโขนในปัจจุบัน เป็นภาพจับจำนวน ๕๖ ภาพ ต้นฉบับจากสมุดไทยฉบับหลวง อยู่ในบัญชีบริการเอกสารโบราณ หมวดตำราภาพ เลขที่ ๗๘ ณ ส่วนภาษาโบราณ หอสมุดแห่งชาติ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ส่วนหอสมุดแห่งชาติได้สำเนาภาพนิ่งเก็บไว้ พุทธศักราช ๒๕๑๕ และ**ตำราภาพจับ**ขาวดำลายเส้น จำนวน ๓๓ ภาพ เป็นตำราภาพจับเรื่องรามเกียรติ์ ซึ่งขุนชำนาญอักษร (อยู่ ทรงพันธุ์) เป็นผู้จำลองแบบฝีมือช่างที่มีชื่อ และคัดไว้เมื่อพุทธศักราช ๒๔๖๐ โดยนายทอง (เชิด ธรณี) เป็นผู้เขียนอักษร อยู่ในบัญชีเอกสารเลขที่ ๑๕ ของส่วนภาษาโบราณหอสมุดแห่งชาติ

ตำรารำจึงเป็นตำราทางวิชาการที่ทรงคุณค่าทางศิลปะ เป็นศิลปกรรมของชาติที่ประเทืองภูมิปัญญา ความบันเทิง และความรุ่งเรืองแห่งศิลปวัฒนธรรมของประเทศสืบไป สมดังพระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า เรื่อง “สามัคคีเสวก” ตอน “วิศกรรมา” ว่า

“...แต่ชาติใดรุ่งเรืองเมืองสงบ
ย่อมจำนงศิลปาสง่างาม
ว่างการรบอริพลอันล้นหลาม
เพื่ออร่ามเรืองระยับประดับประดา...

...ศิลปกรรมนำใจให้สร่างโศก
จำเริญตาพาใจให้สบาย
ช่วยบรรเทาทุกข์ในโลกให้เหือดหาย
อีกร่างกายก็จะพลอยสุขสราญ...

...เพราะช่างนี้สำคัญอันวิเศษ
จึ่งยกย่องศิลปกรรมนั้นทั่วไป
ทุกประเทศนานาทั้งน้อยใหญ่
ศรีวิไลวิลาสดีเป็นศรีเมือง”

ตำรารำ

รัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

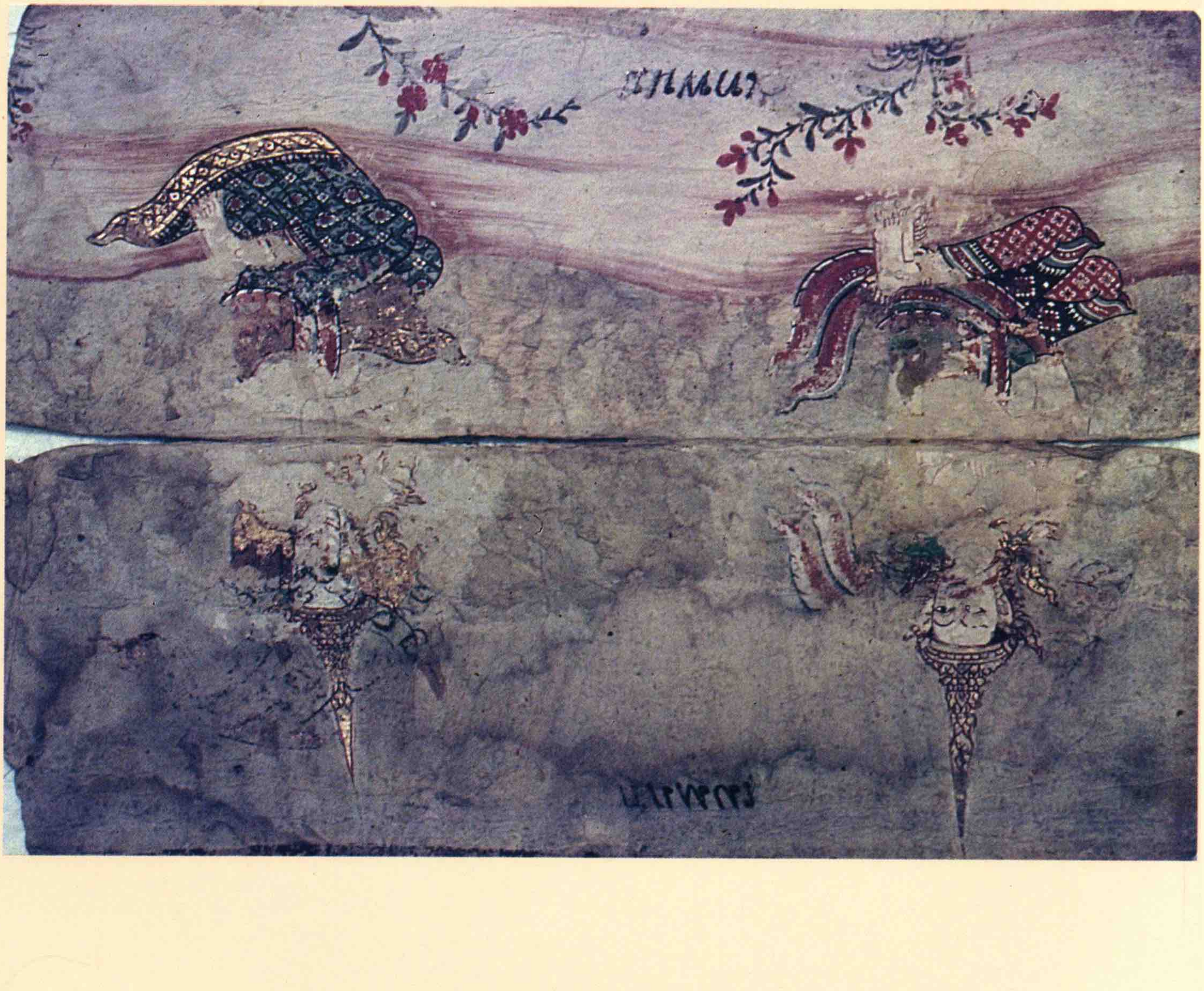

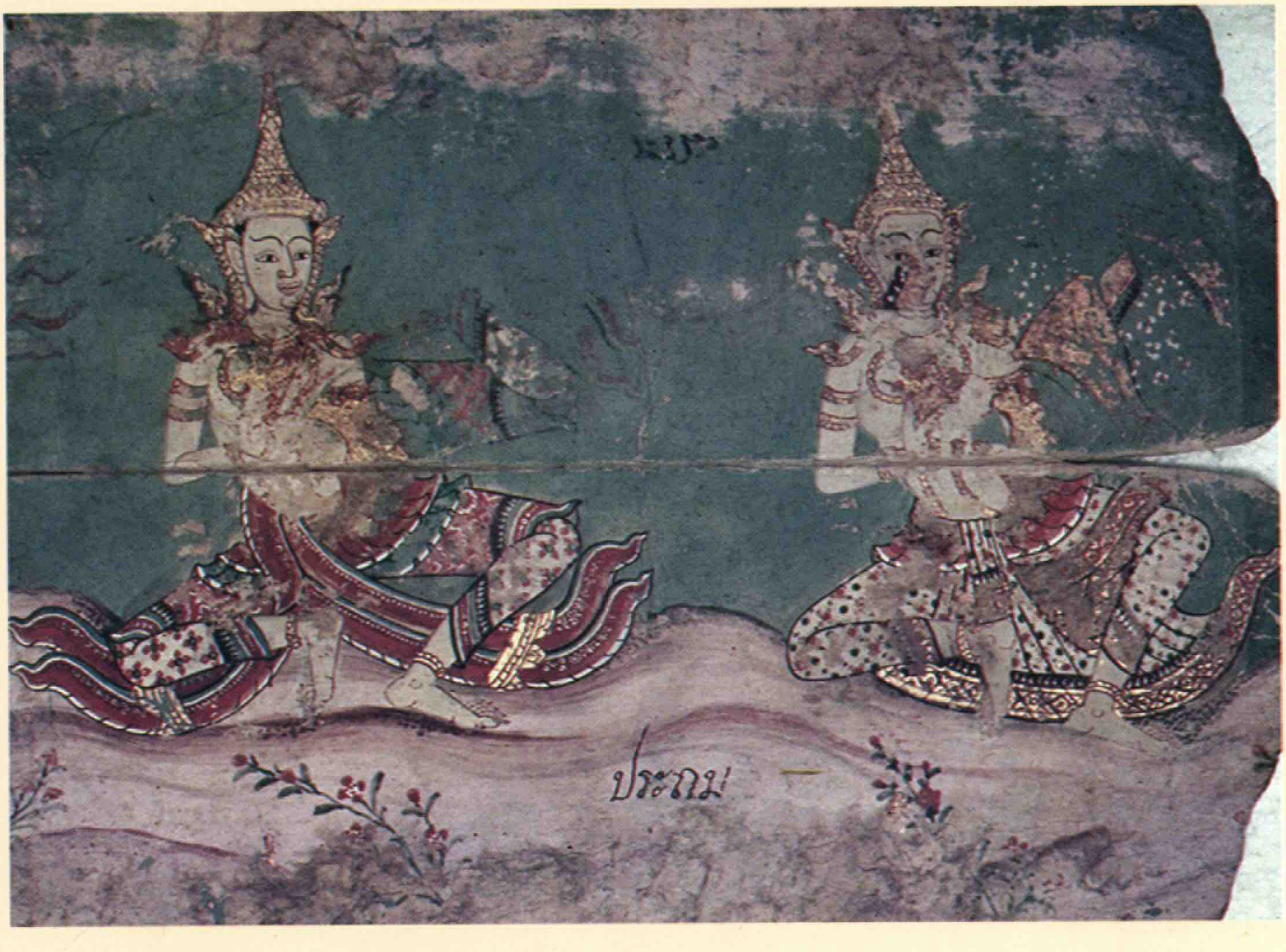
ปราบ!

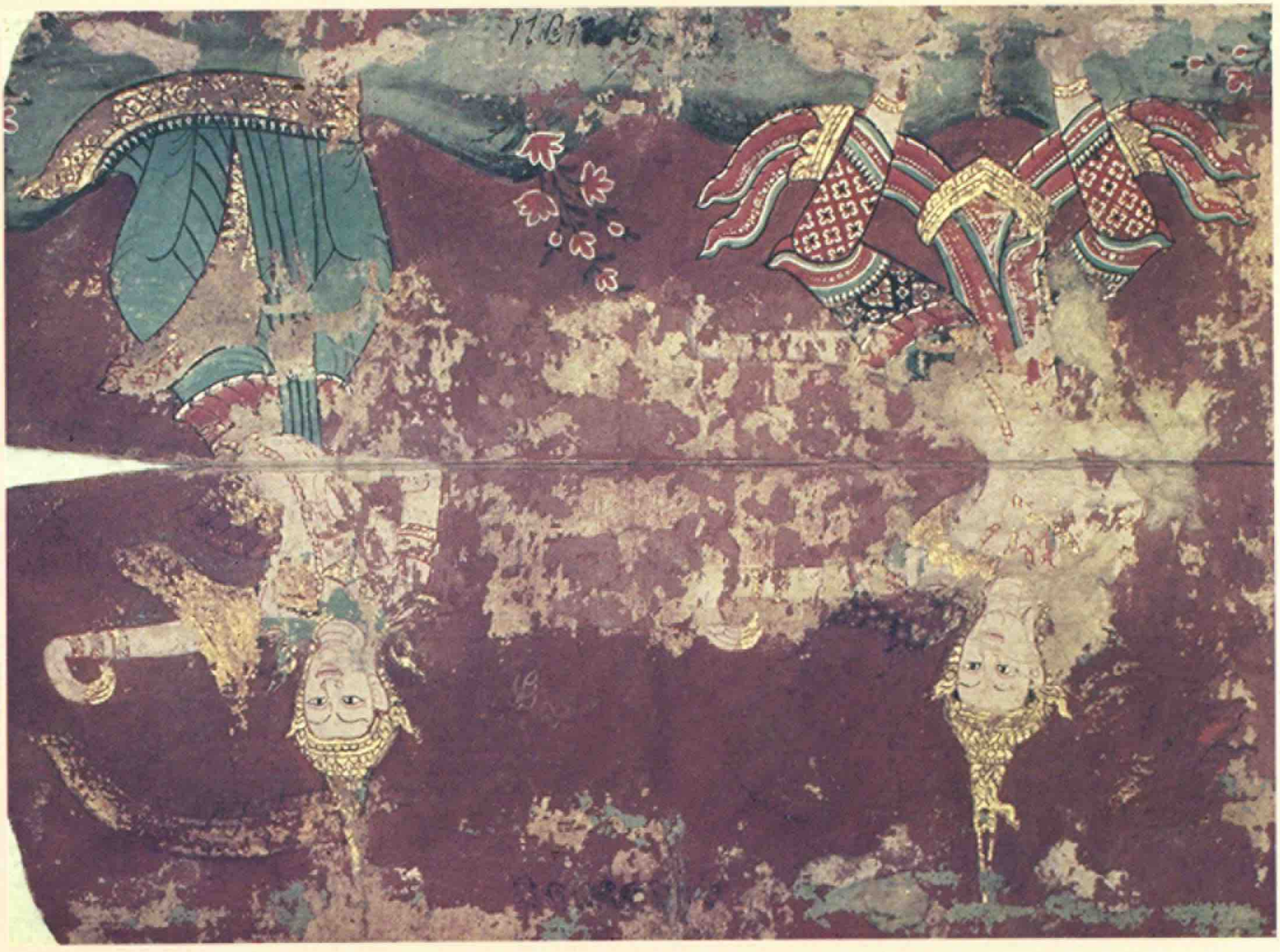

๑๖ ตำรารำ

สวาสดิ์ ๑๙

๑๘ ตำรารำ

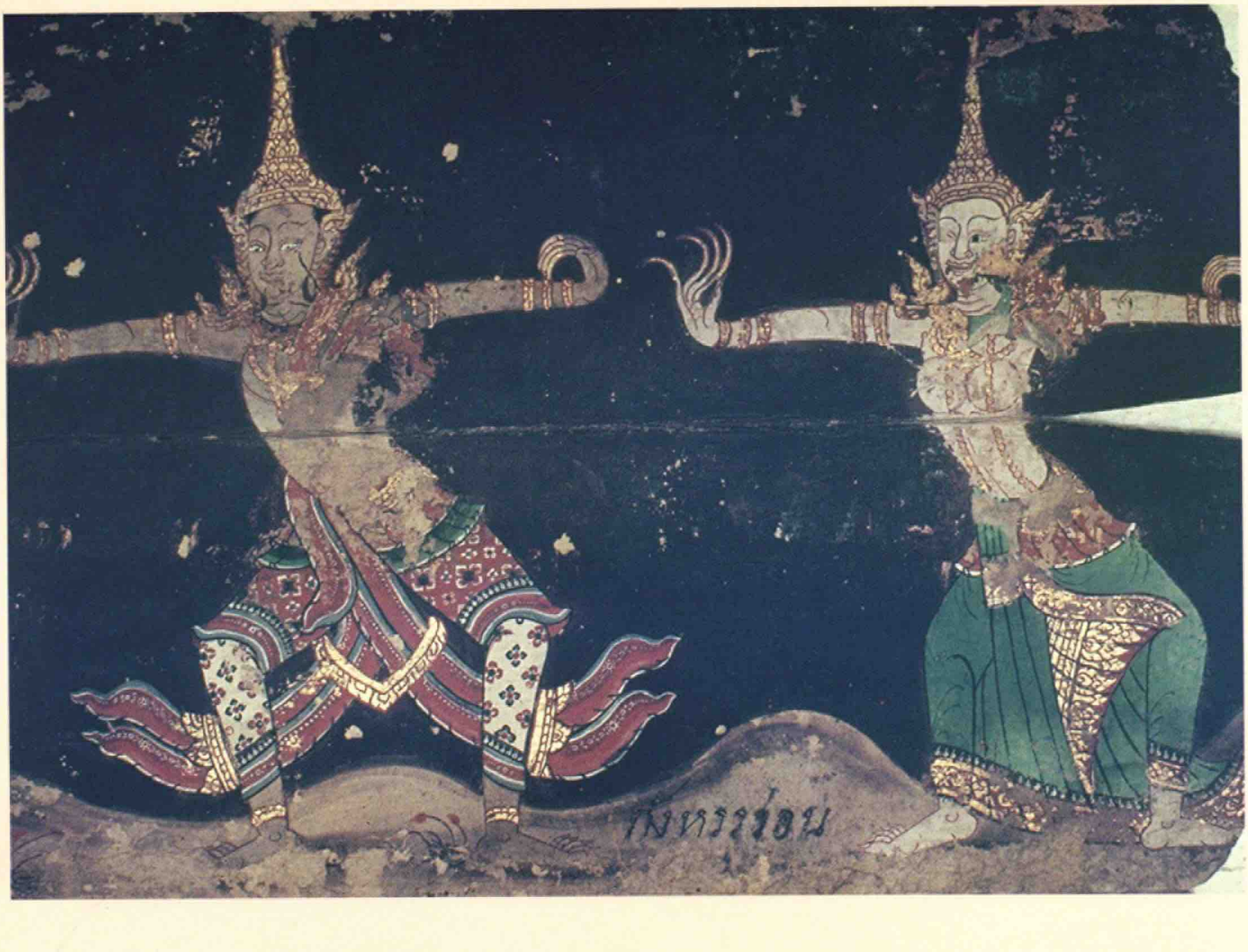

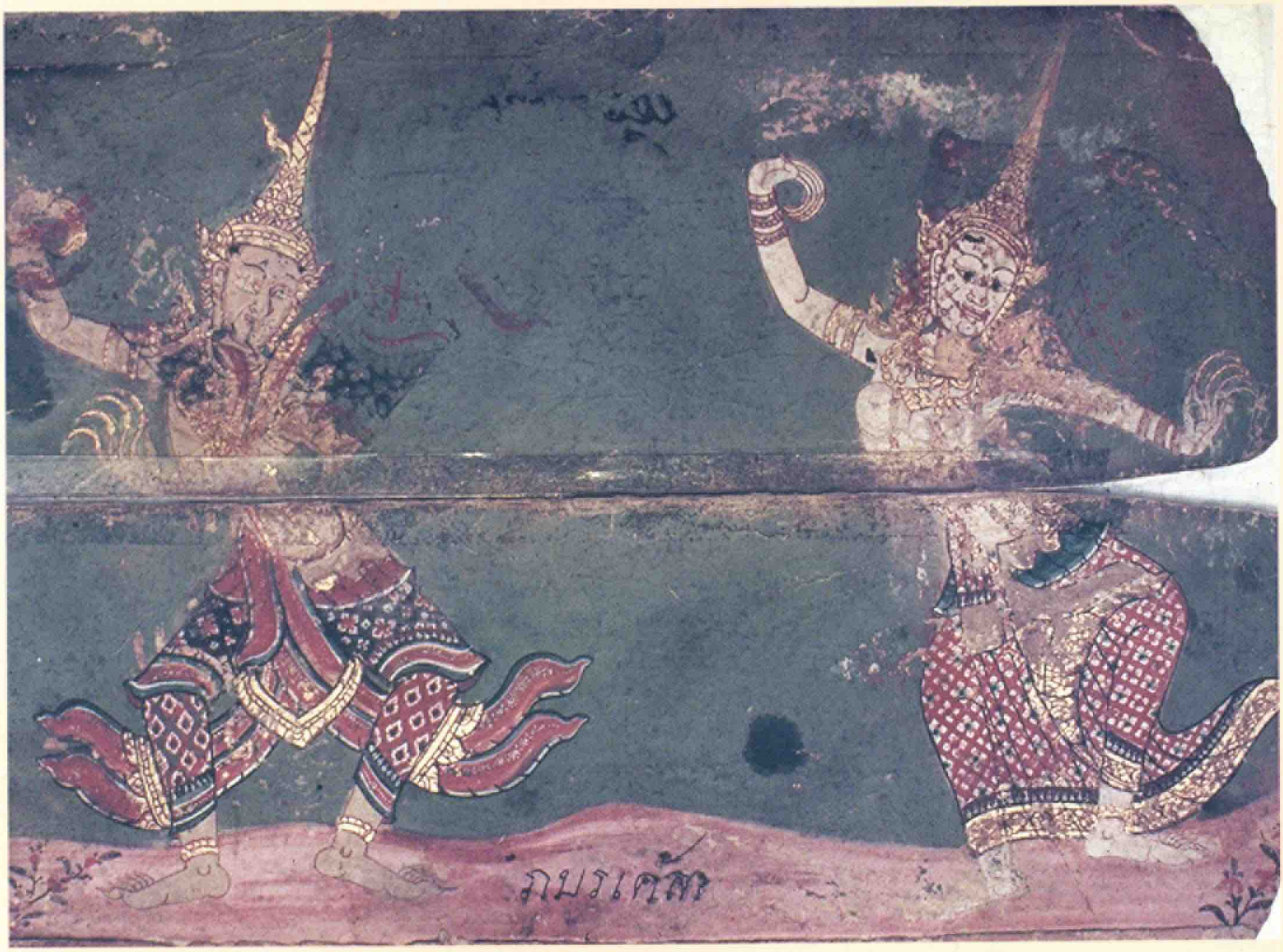
ภบรเค้ล

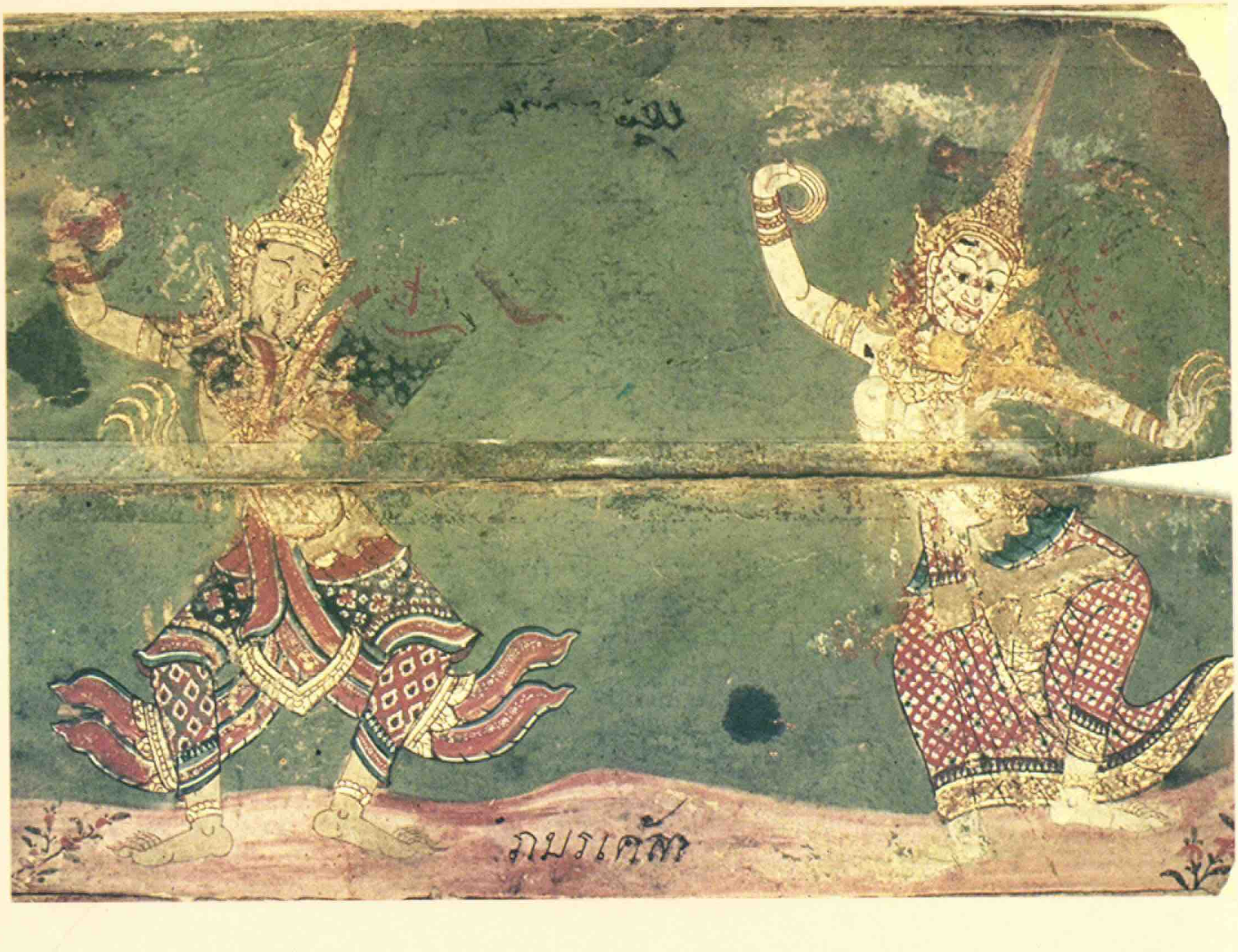
กุมภเกลัก

ตำรารำ ๒๑

พระจันทรมงกุฎ

พระรถโยนตาร

หนุมานผลานยักษ

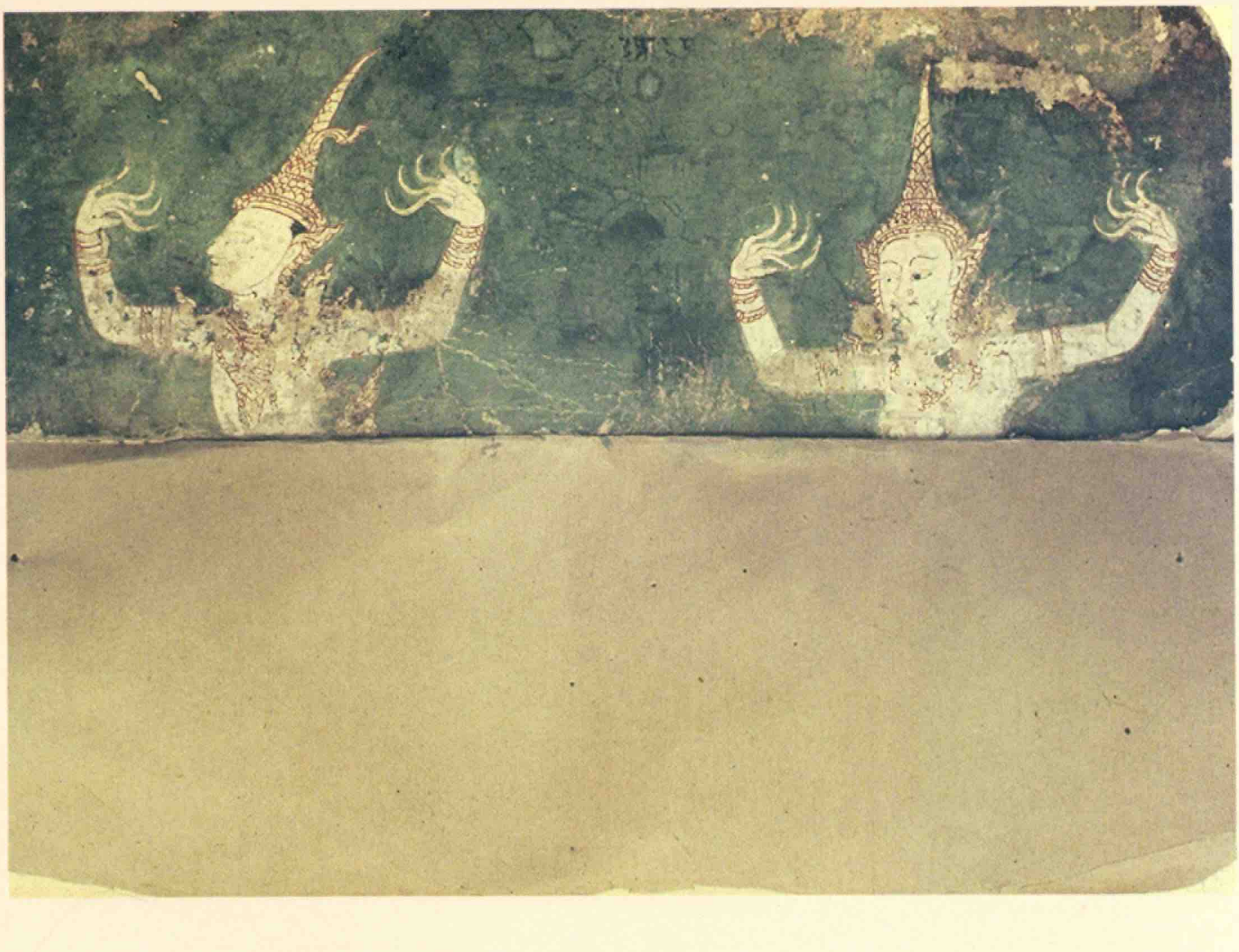

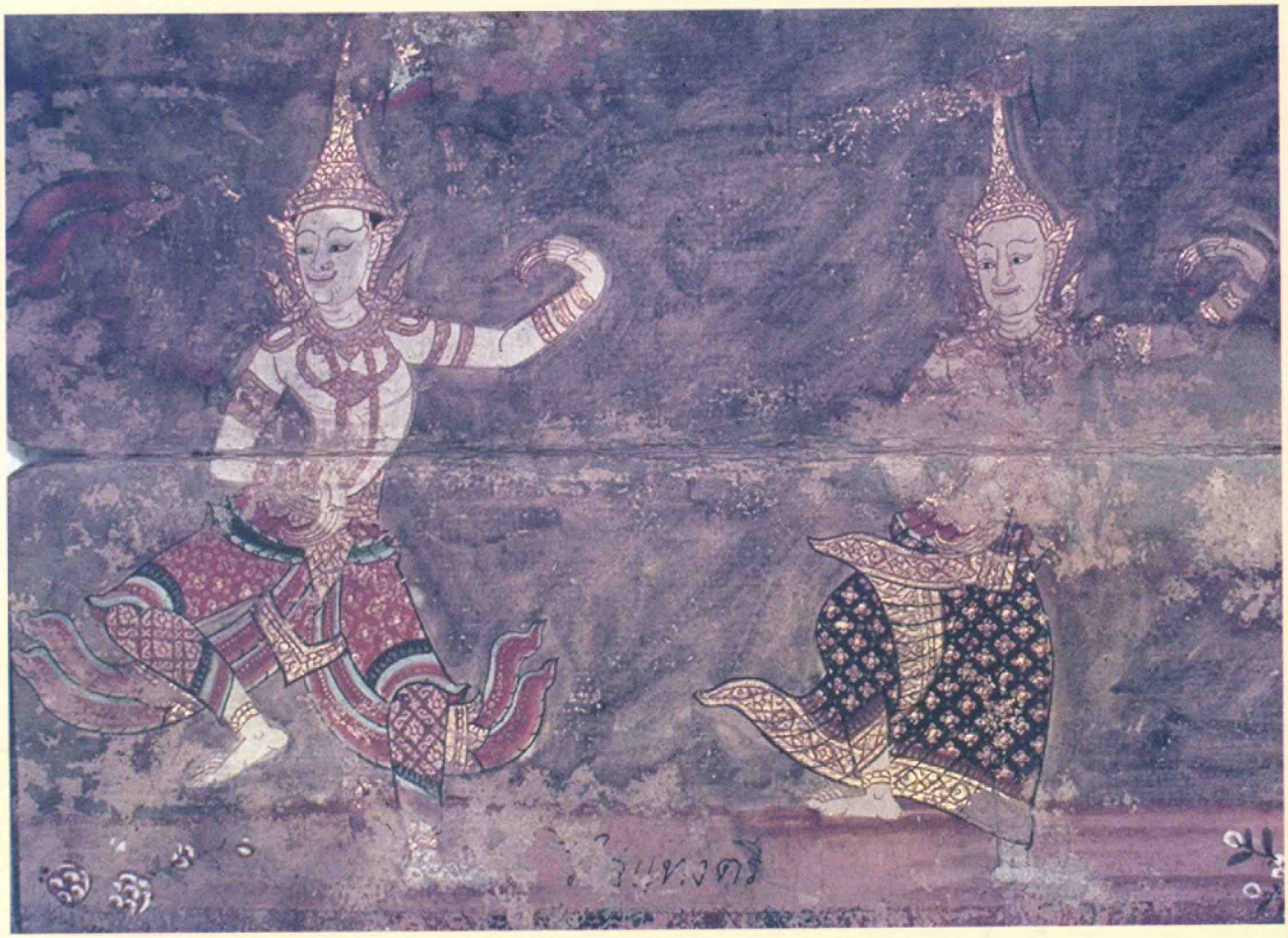

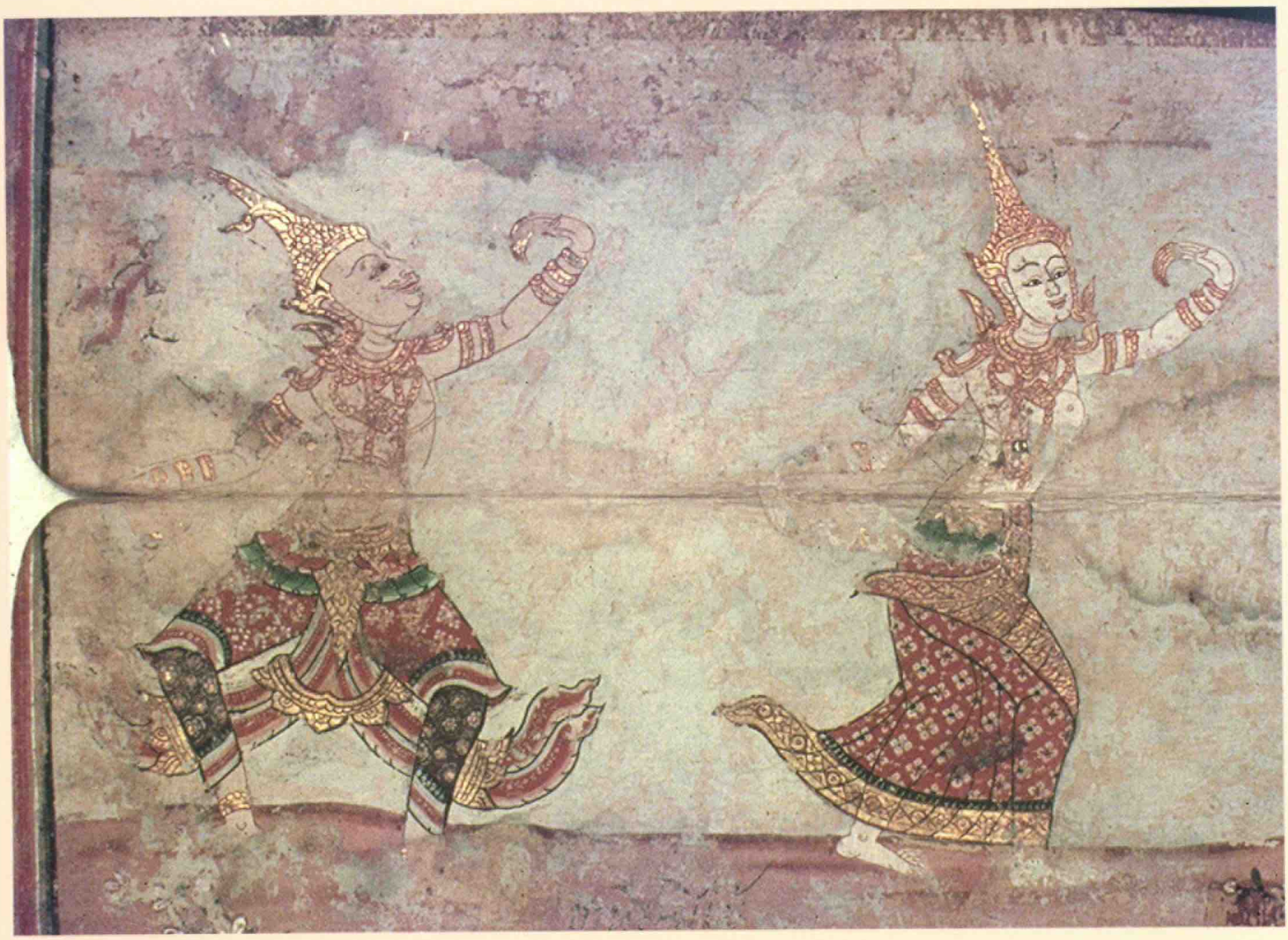

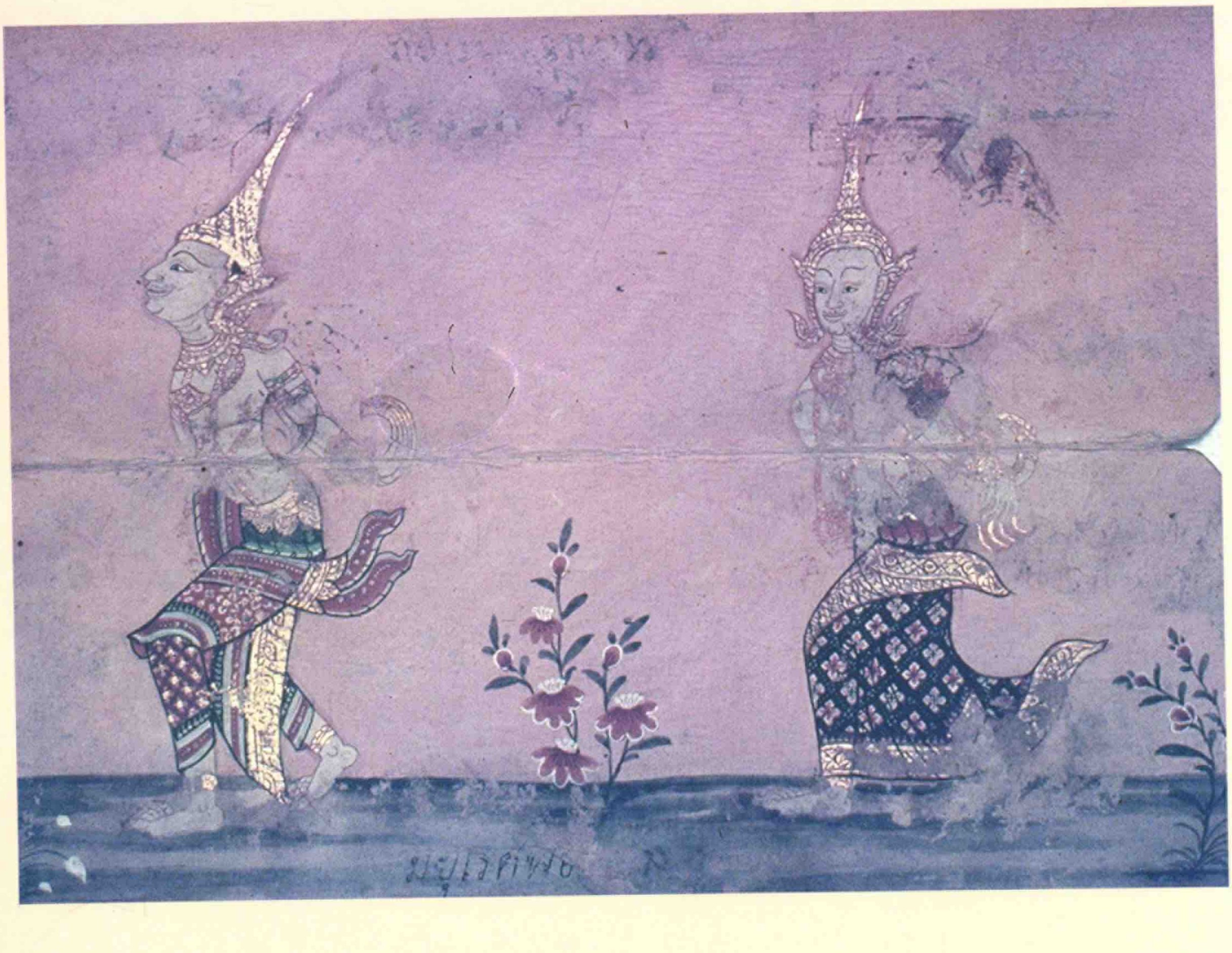

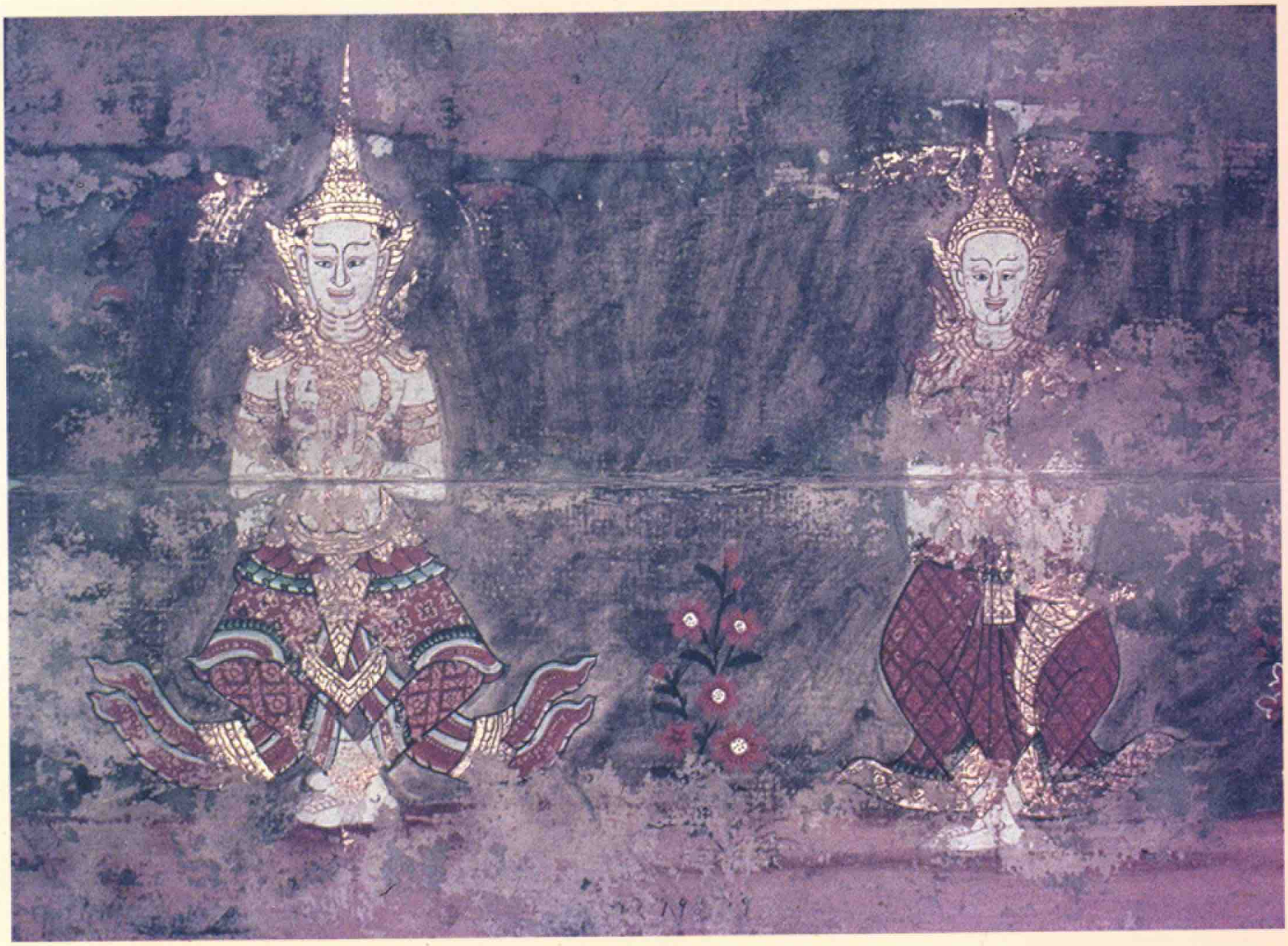

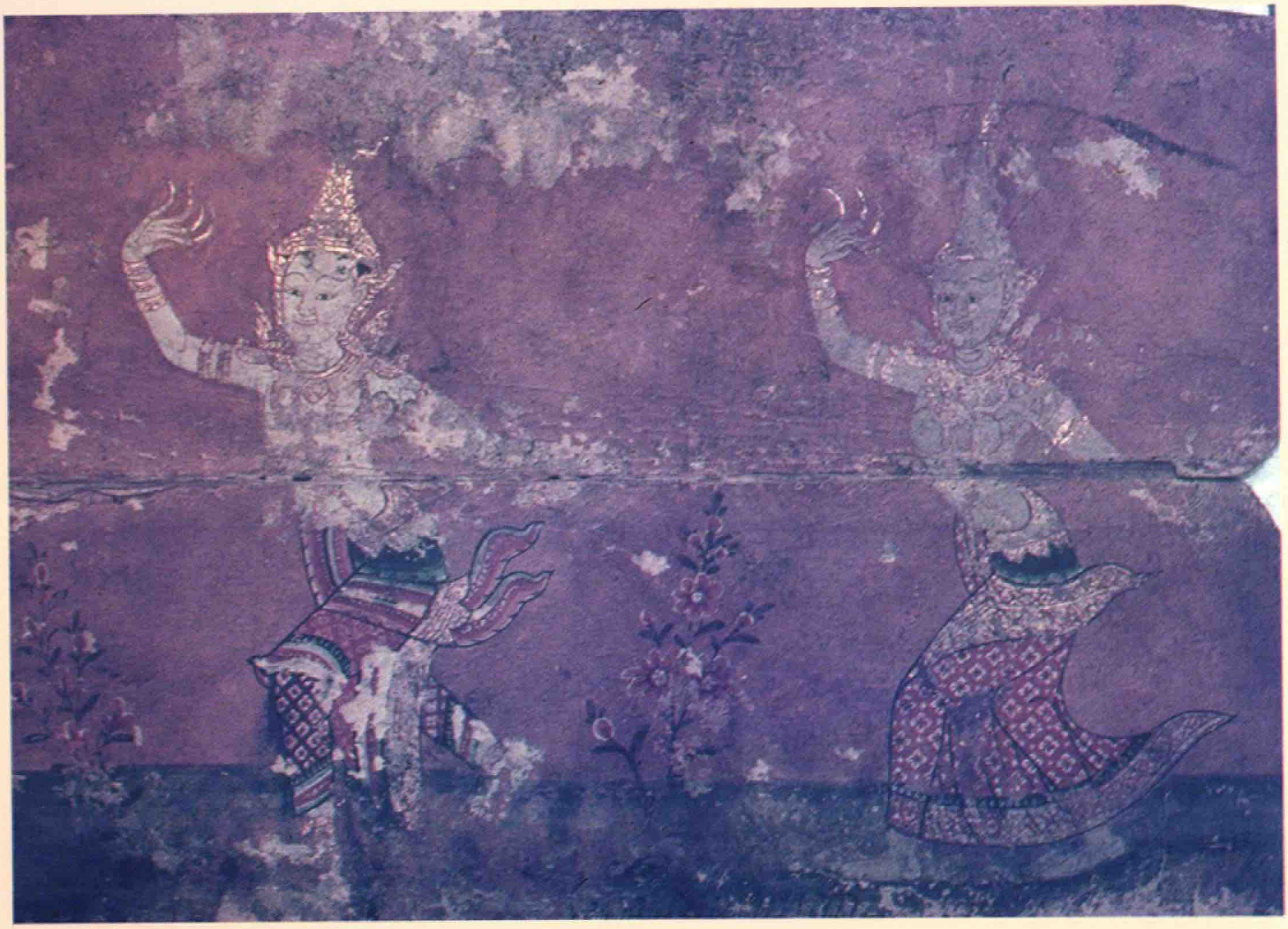

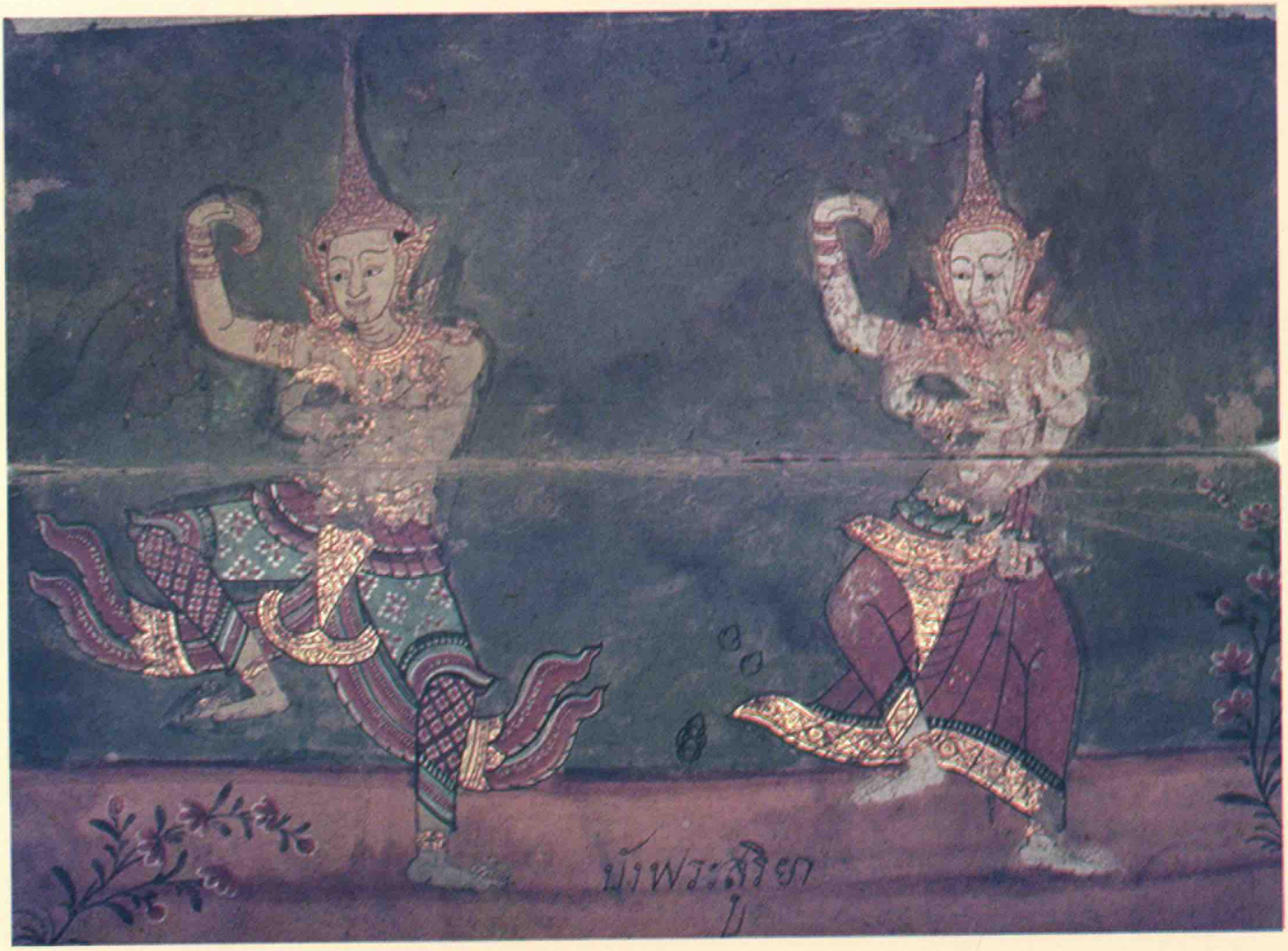
พิเภษณ์

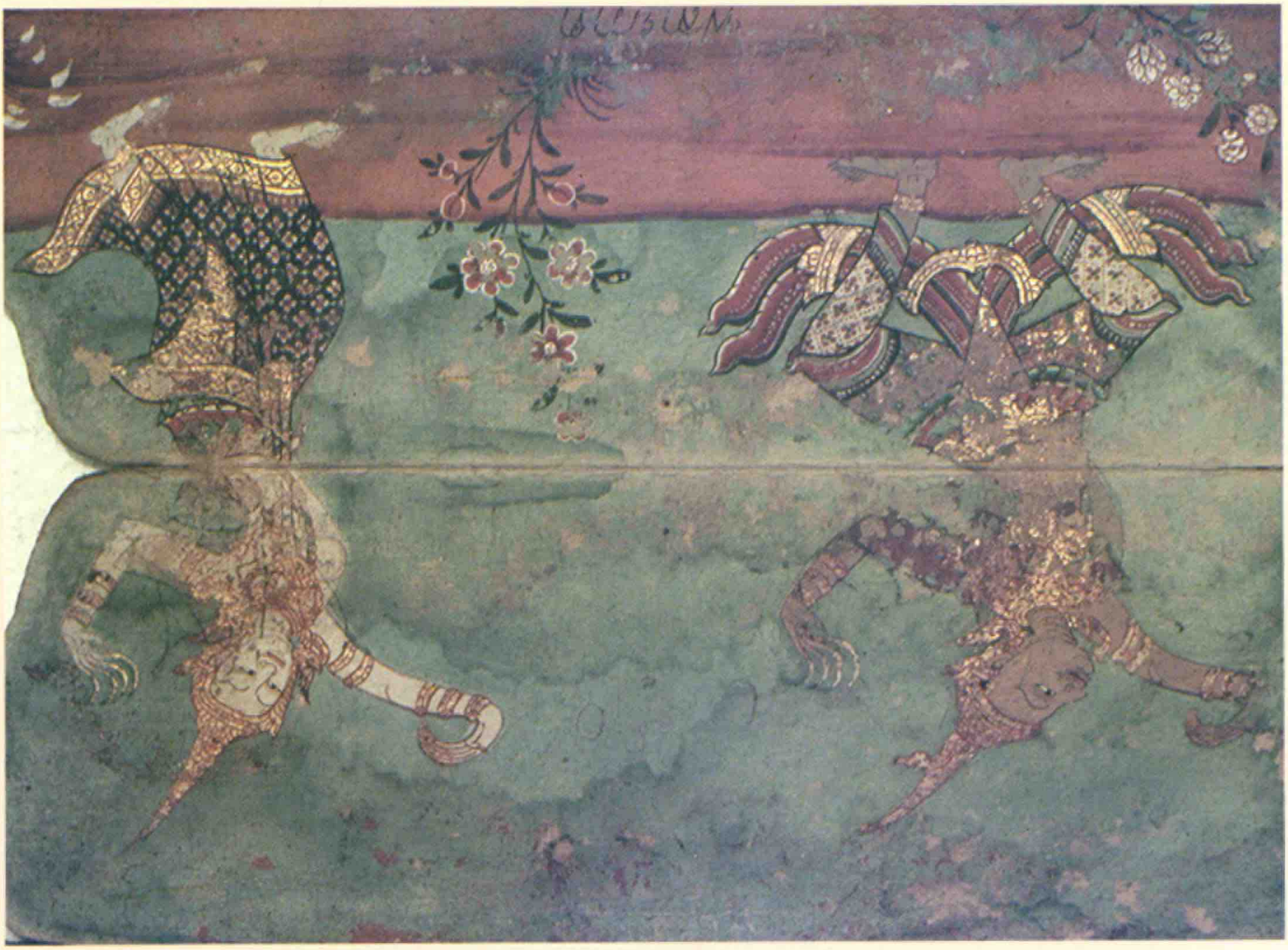

๔๐ ตำราร้ำ

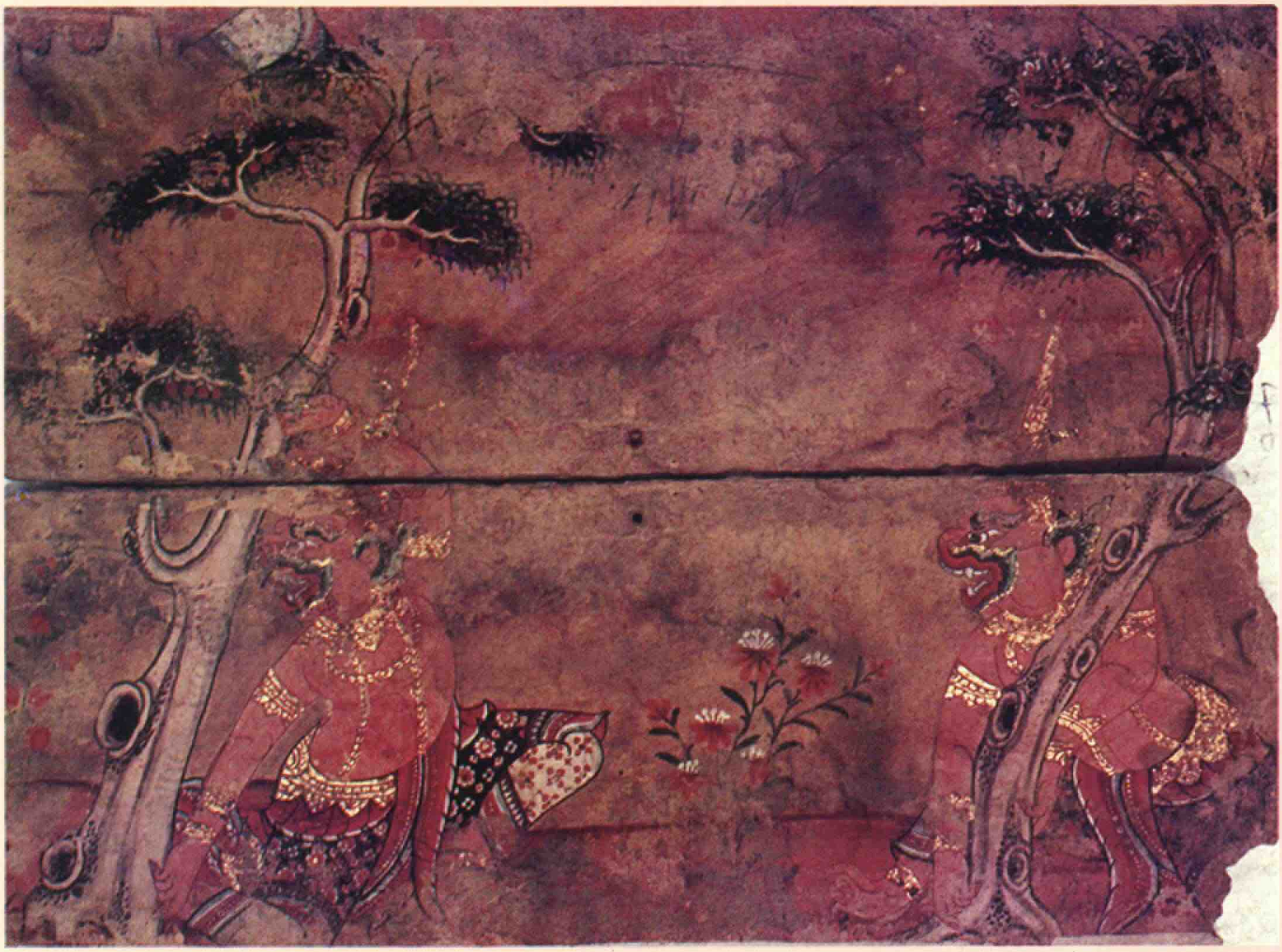

๔๖ ตำรารำ

ตำราภาพฟ้อนรำ

ต้นฉบับเดิมจากพระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุดาสวรรค์

ตำราฟ้อนรำ เลขที่ ๑๙๓ ๕๐ ท่า

หมู่ ตำรา ตำราภาพ

ชื่อ ตำราฟ้อนรำ

เลขที่ ๑๙๓ ๕๐ ท่า

ประวัติ ฉบับเดิมได้มาจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุดาสวรรค์

กบค. มอบให้หอสมุดแห่งชาติ ๒ พ. ย. ๑๔

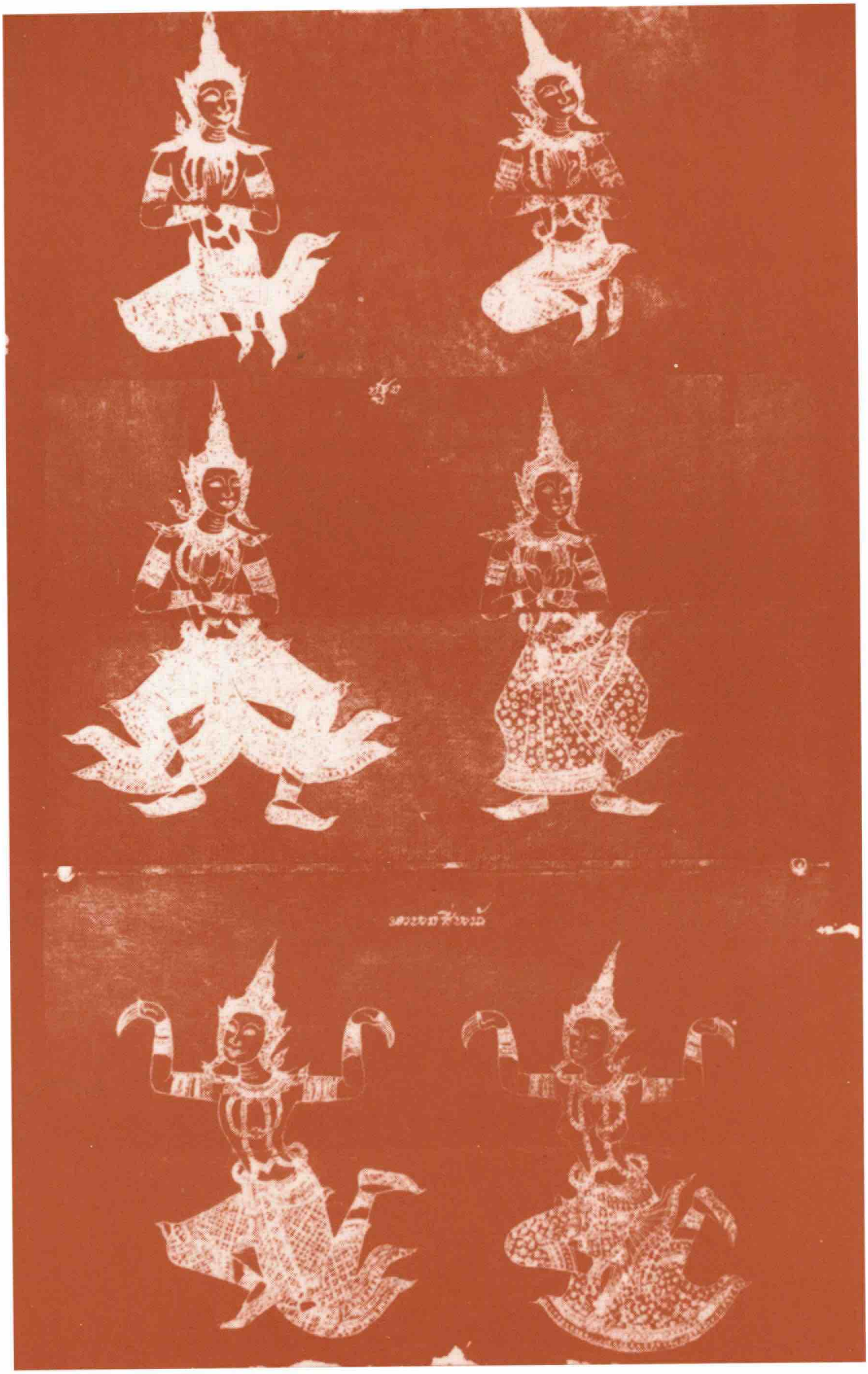

เทพนม

ปฐม

พรหมสี่หน้า

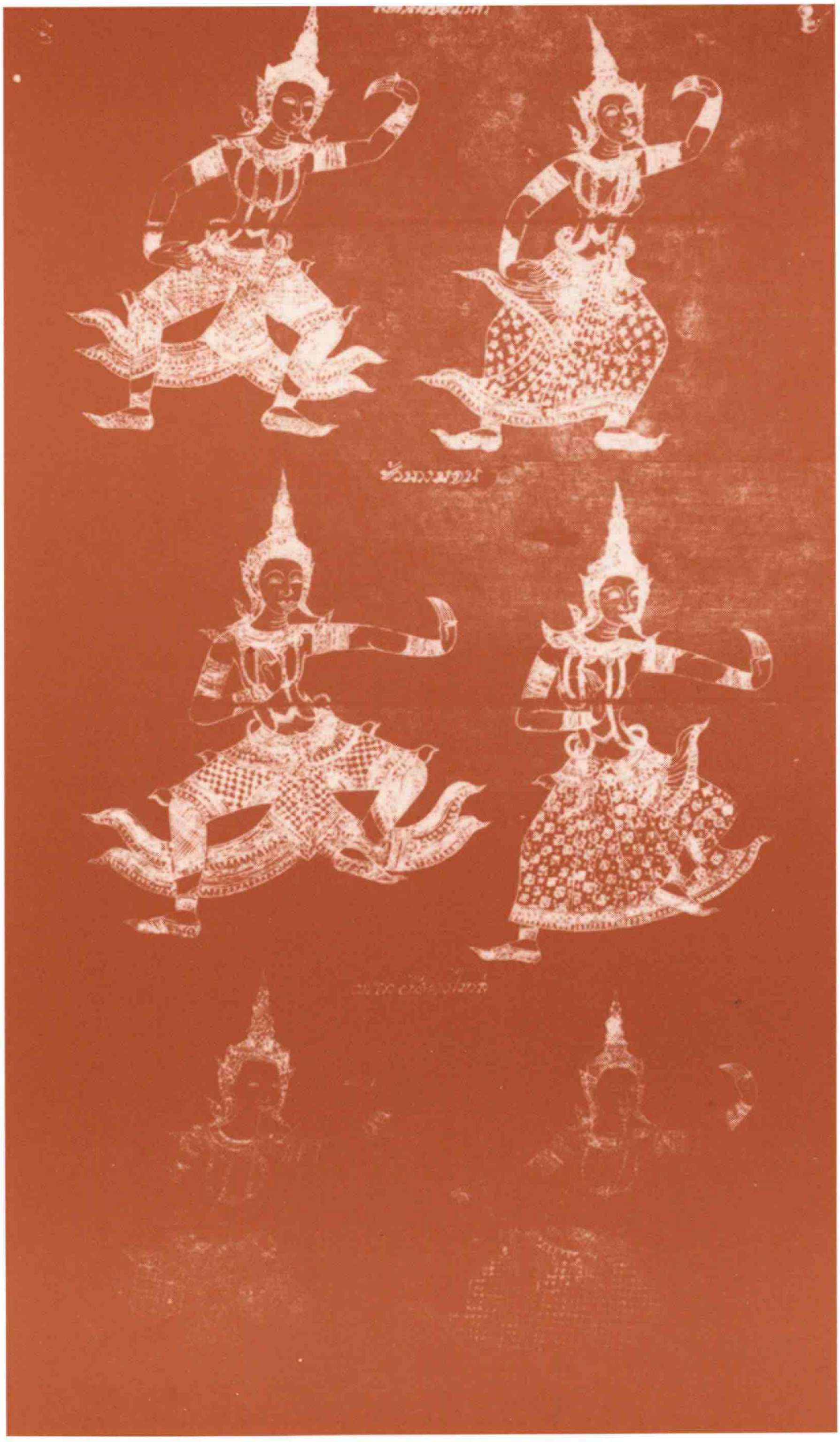

สอดสร้อยมาลา

ข้านางนอน

ผาลาเพียงไหล่

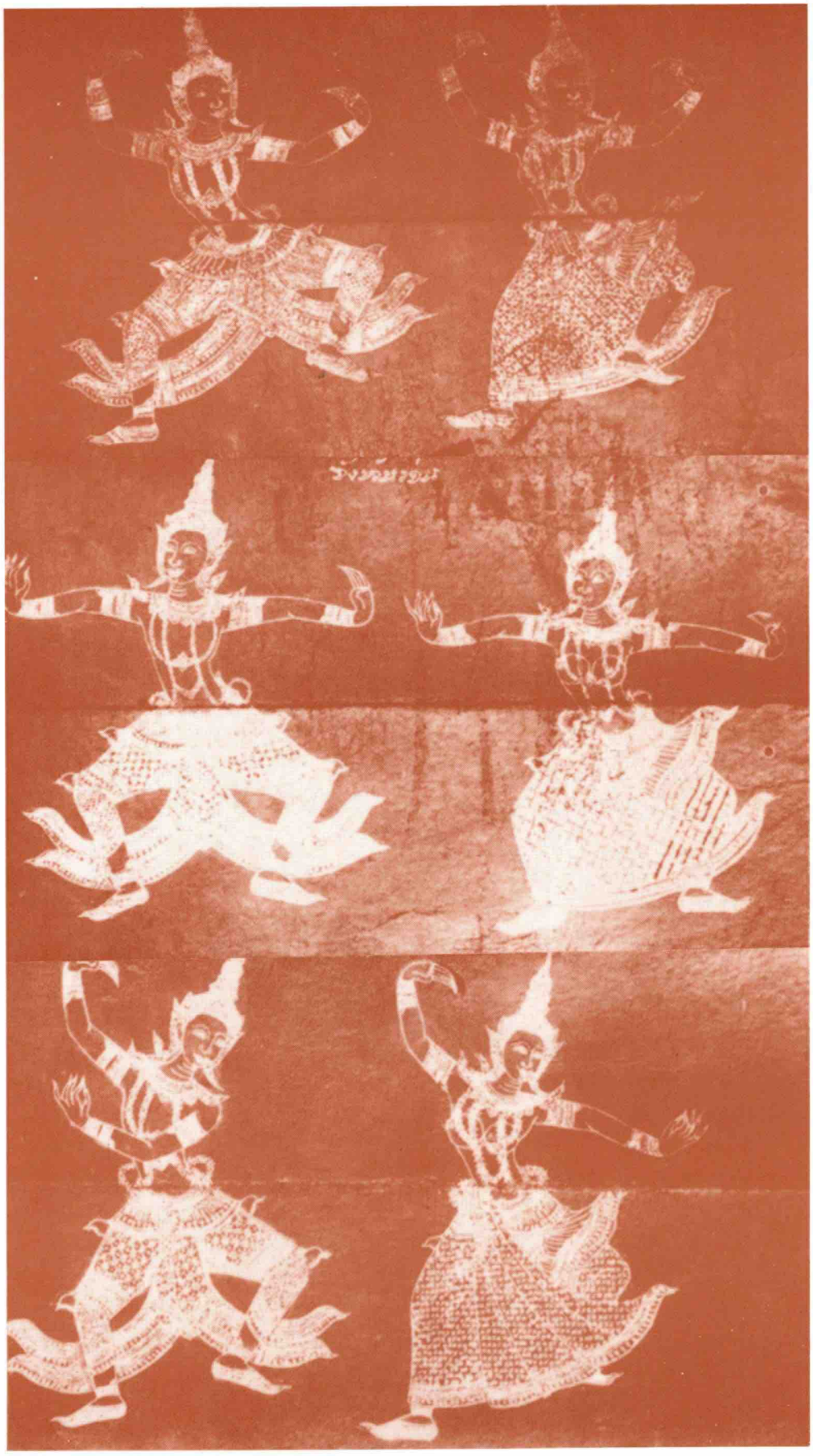

พิสมัยเรียงหมอน

จังหันร่อน (กังหันร่อน)

กมรเตล้า

แยกเต้าเข้ารัง

กระต่ายชมจันทร์

พระจันทร์ทรงกลด

ห้องสมุด

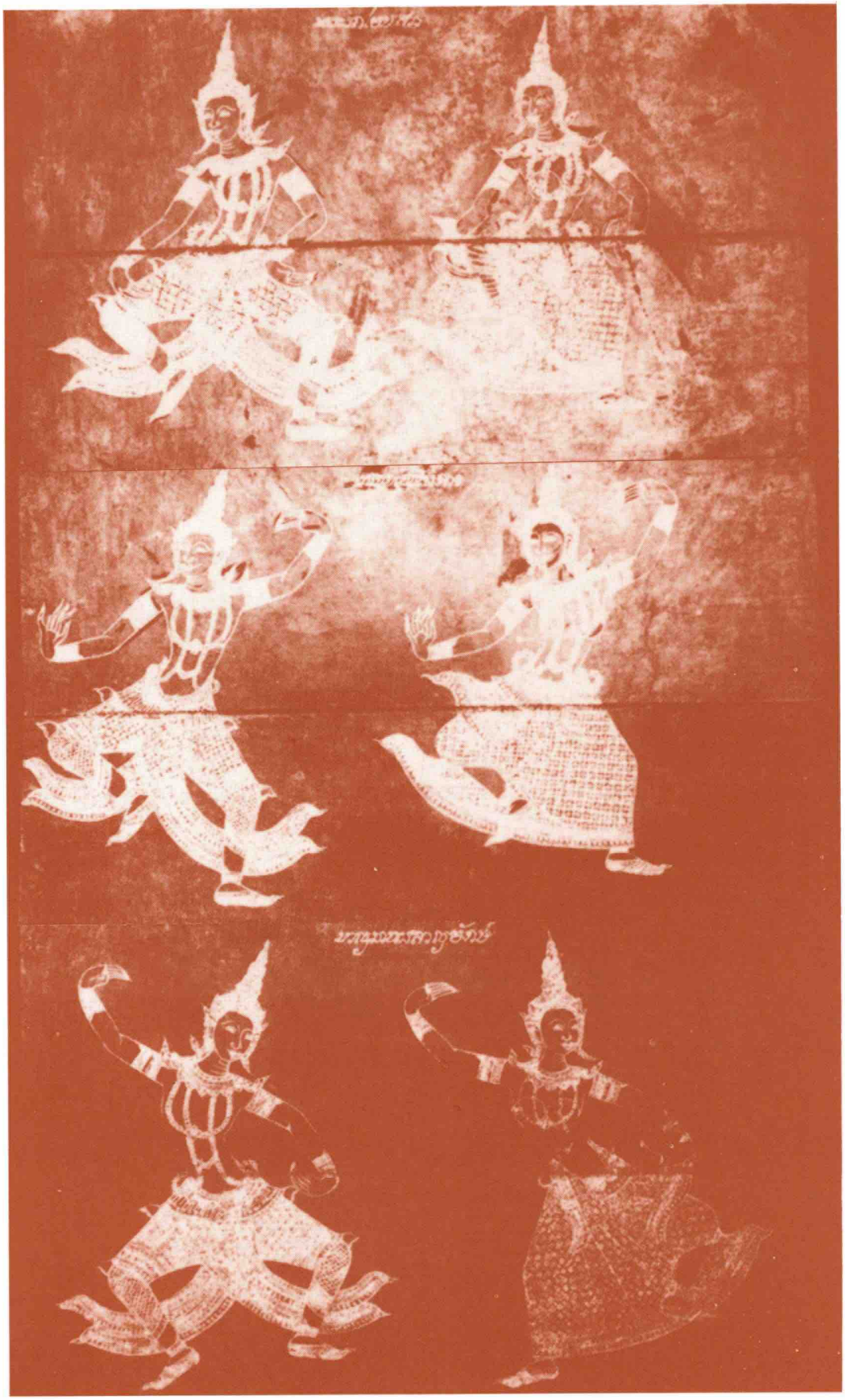

พระรถโยนสาร

มาจ่อเพลิงกาฬ
(จ่อเพลิงกาฬ)

หนุมานผลาญยักษ์

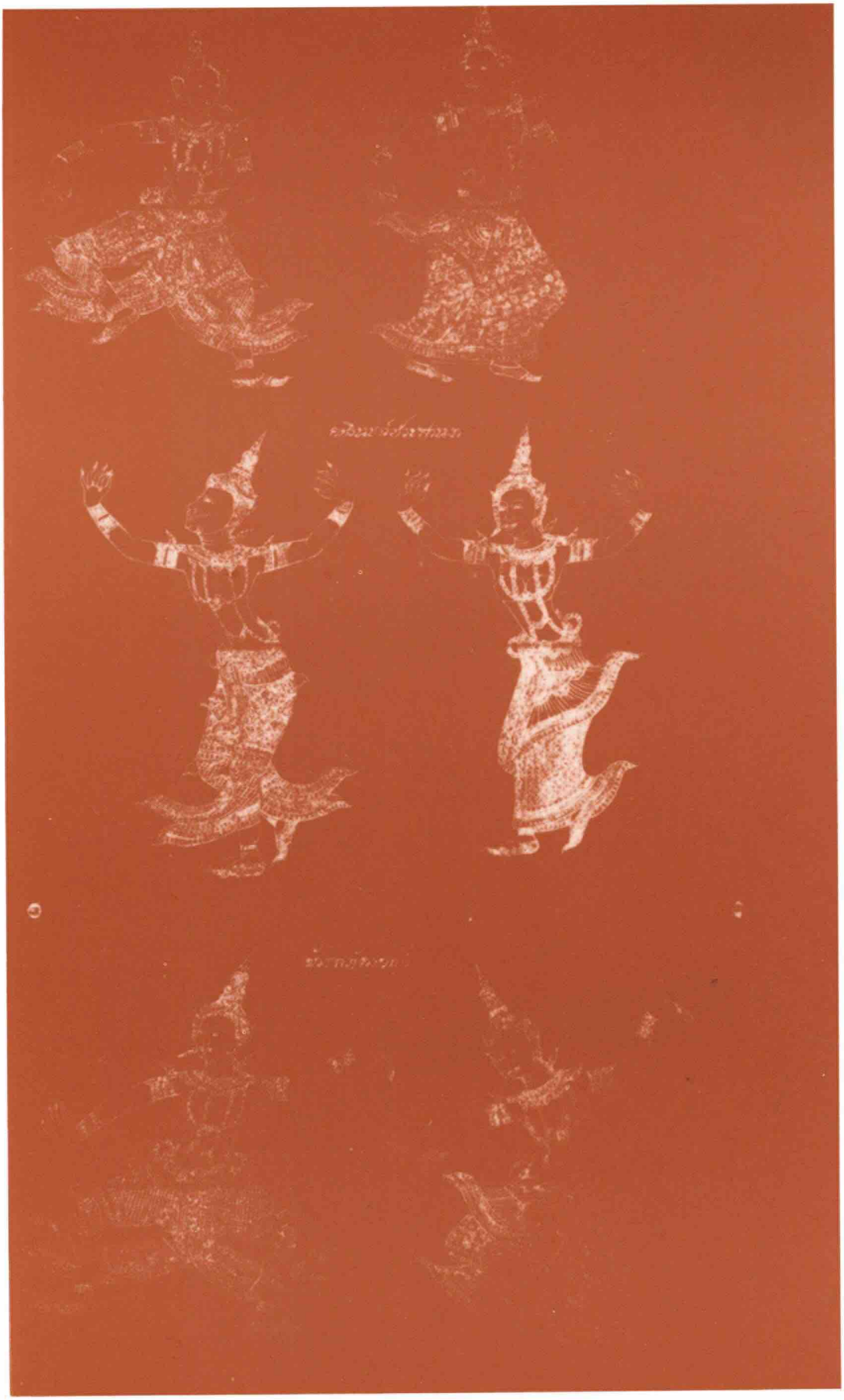

พระหริรักษ์โก่งศิลป์

คชรินทร์ประสานงา

ช้างสะบัดหญ้า

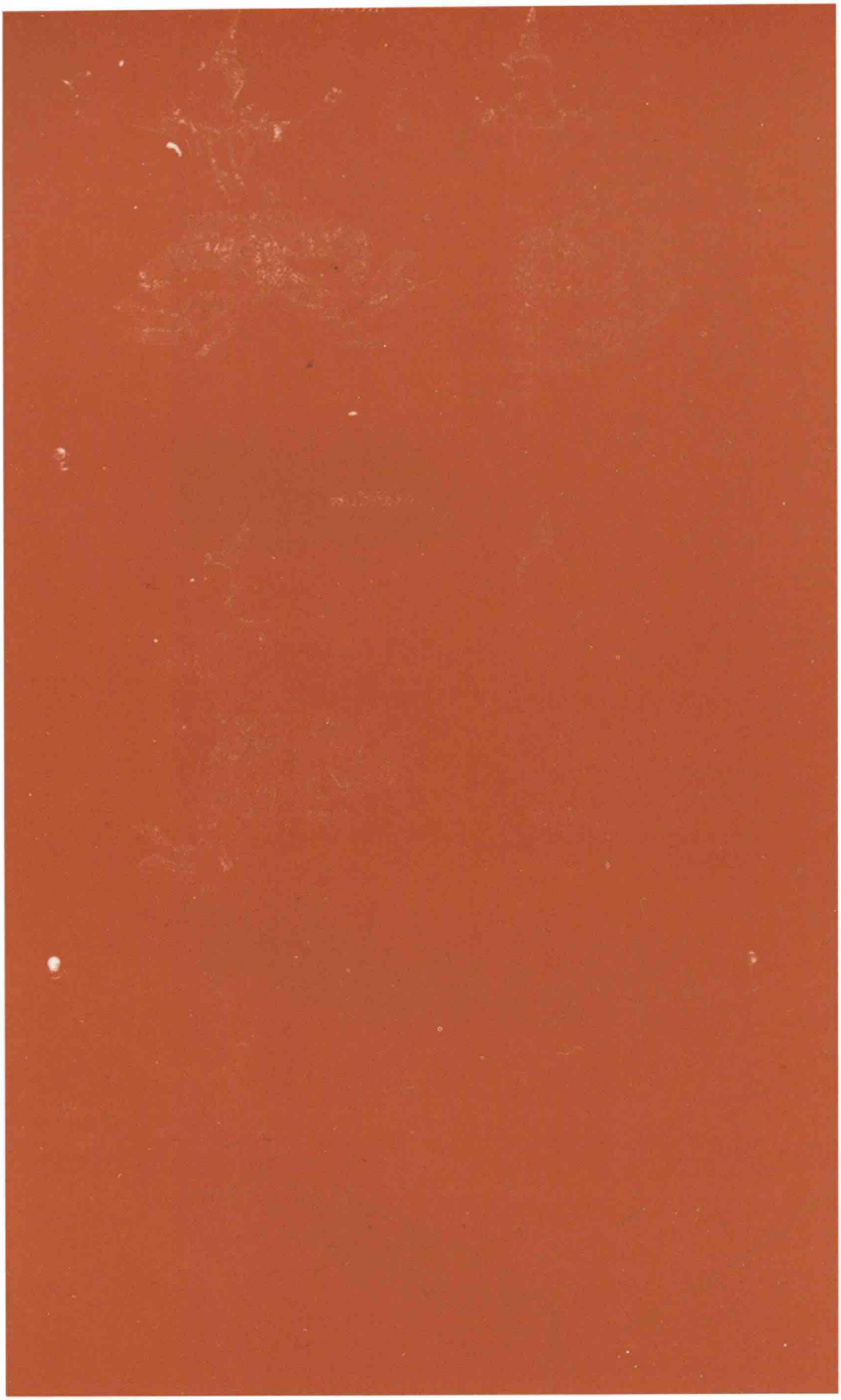

ชี่ม้าตีคลี

สารถีชักรถ

กลดพระสุเมรุ

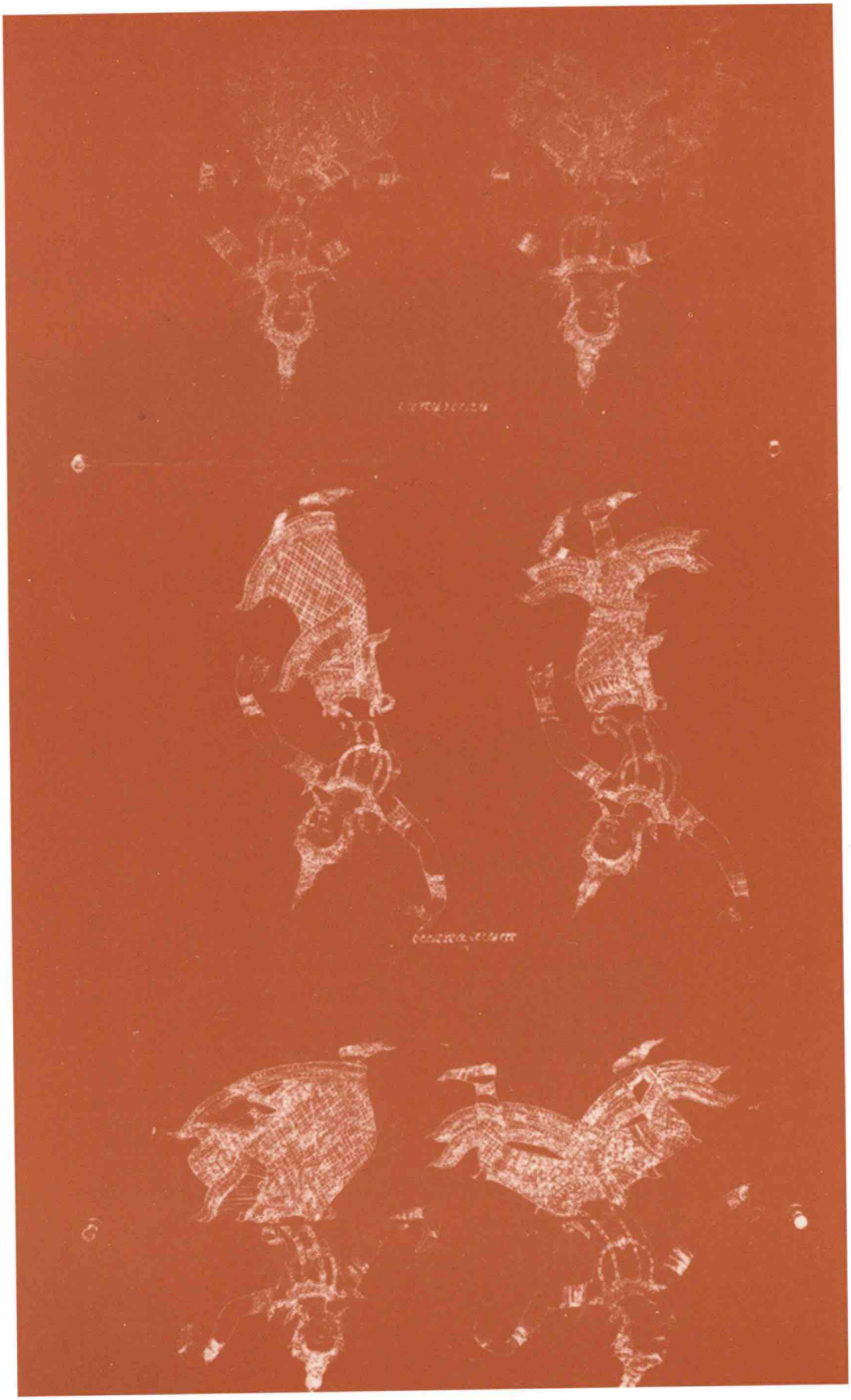

หงส์ลีนลา
(หงส์ลีลา)

แป้งผัดหน้า
(ชักแป้งผัดหน้า)

เหราเล่นน้ำ

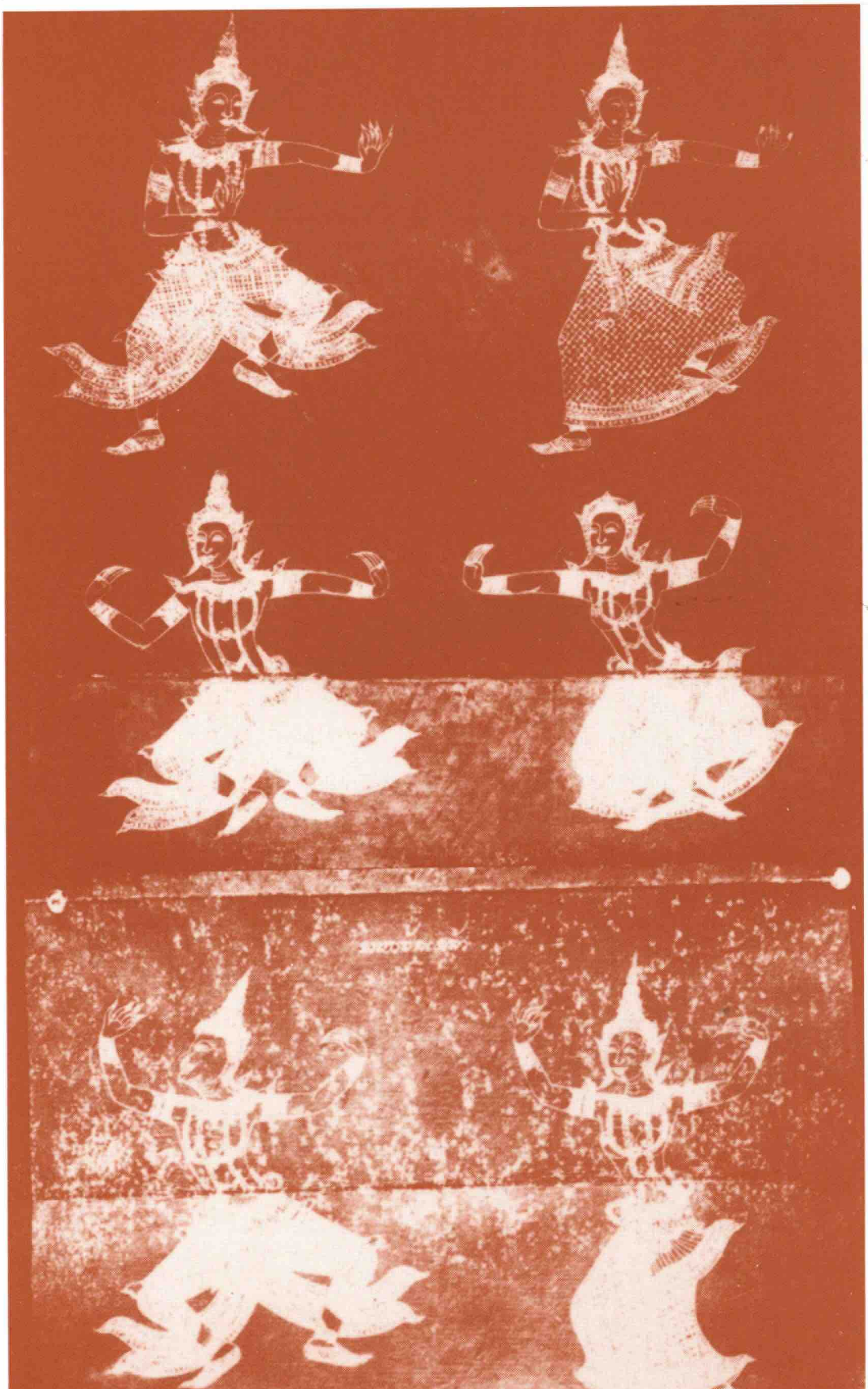

กินรินเล่นถ้ำ
(กินรินเลียบถ้ำ)

ยังคิดประดิษฐ์รำ

กระหวัดเกล้า

ตีโทนโยนทับ

งูชล้างค้อน

มัจฉาชมสาคร

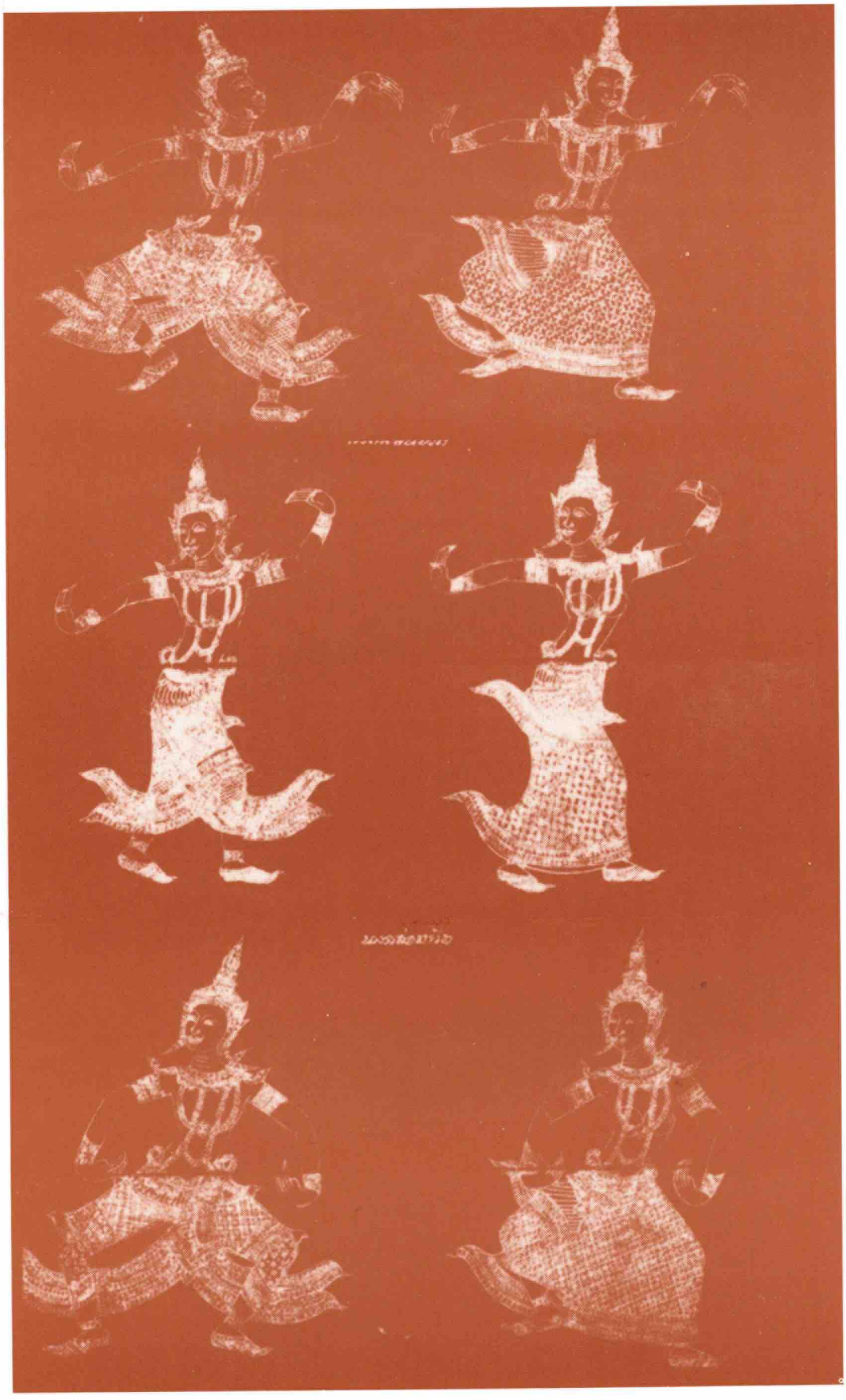

กินนรฟ้อนโอ่

สิงโตเล่นหาง

นางกล่อมตัว

บัวชูฝัก

ขอนทิ้งอก

พระลักษมณ์แผลงฤทธิ์

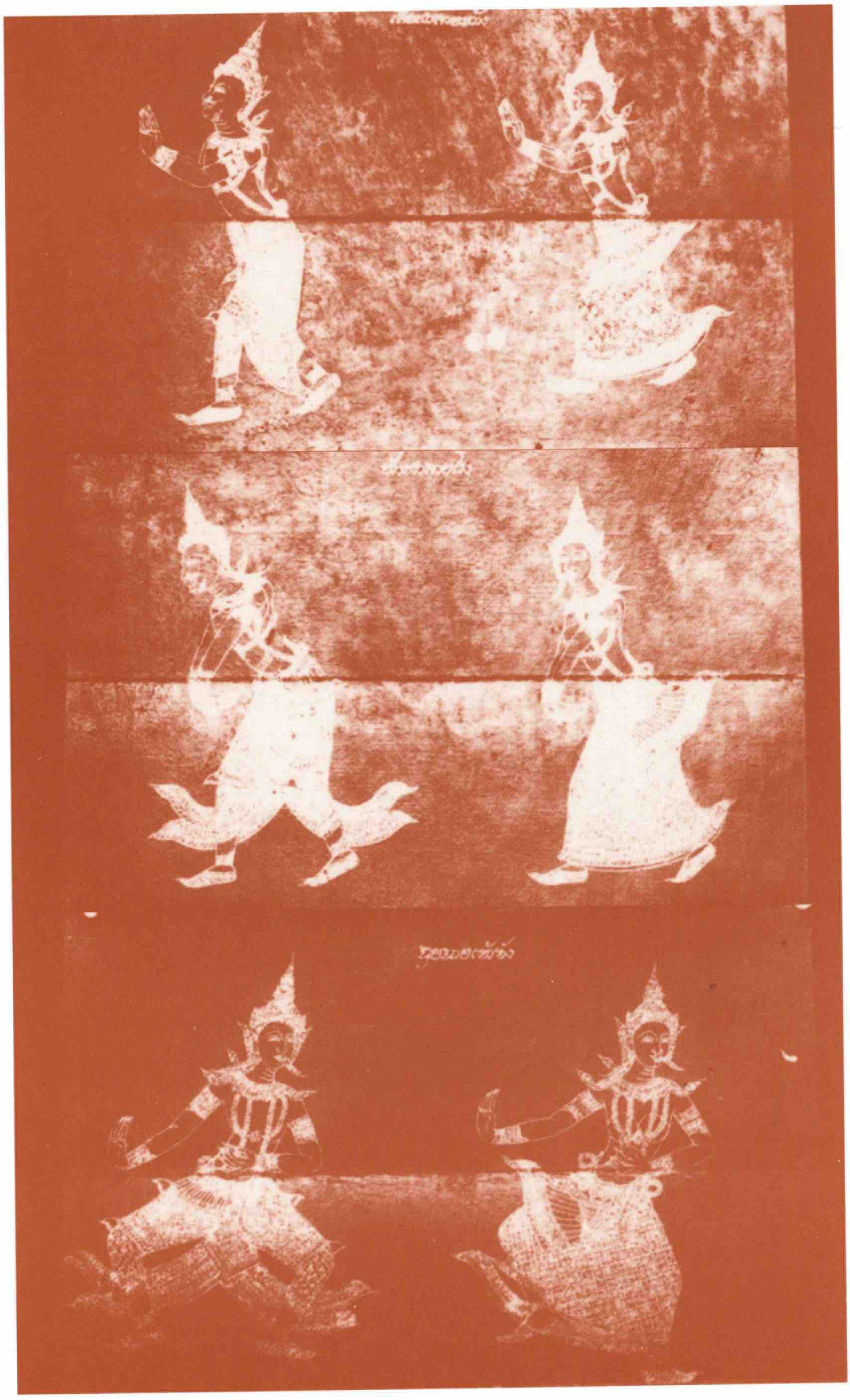

เสือทำลายห้าง

ช้างทำลายโรง

ฤๅษีแปลงสังข์

ฤๅษีลายเข้าวัง

หนังหน้าไฟ

เครือวัลย์พันไม้

เยื้องพายกฐิน

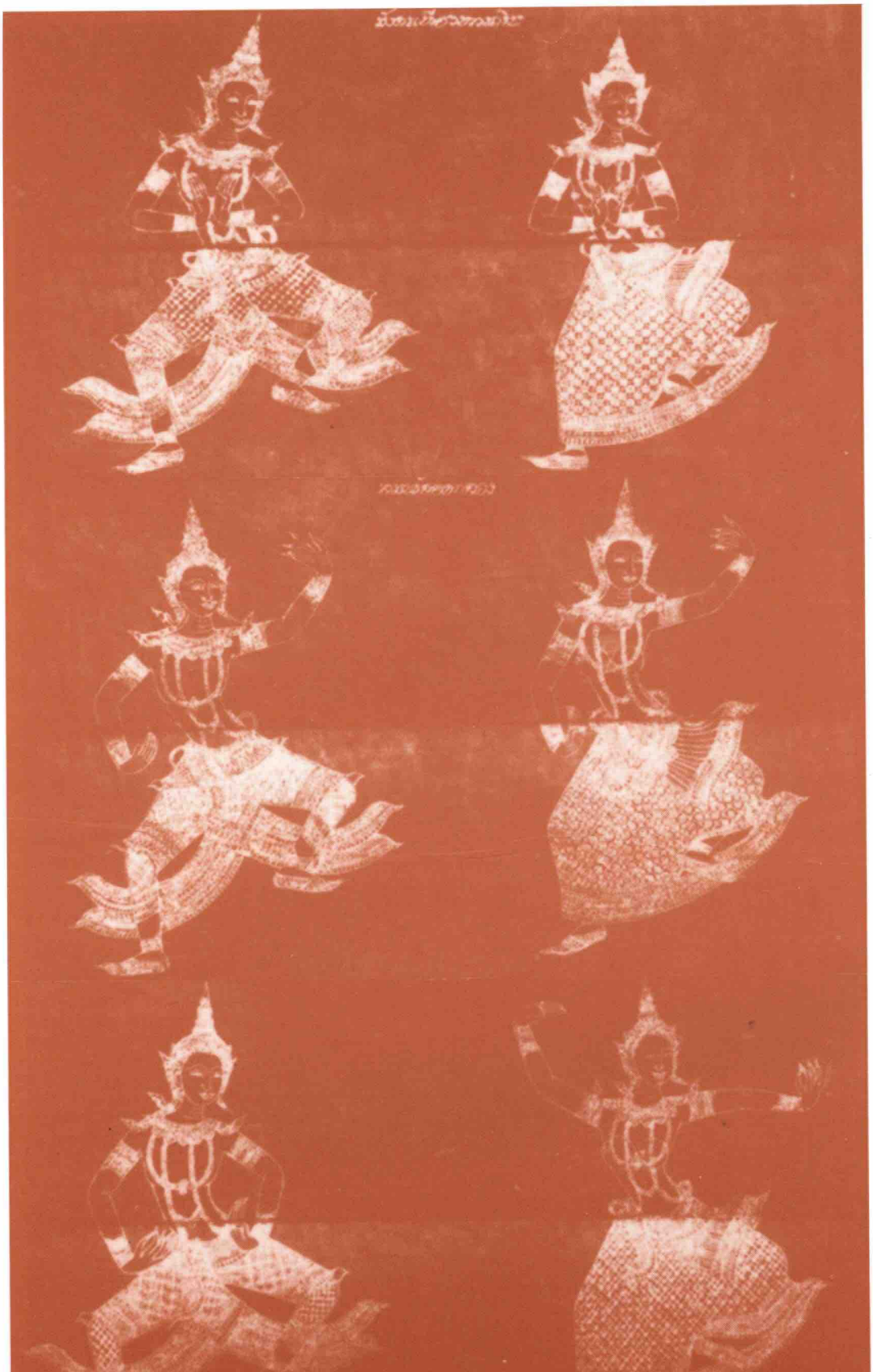

มังกรเทียวหาวาริน

ลมพัดยอดตอง

จันสาวไส้

วิสัยแทงตรี

ชะนีร่ายไม้

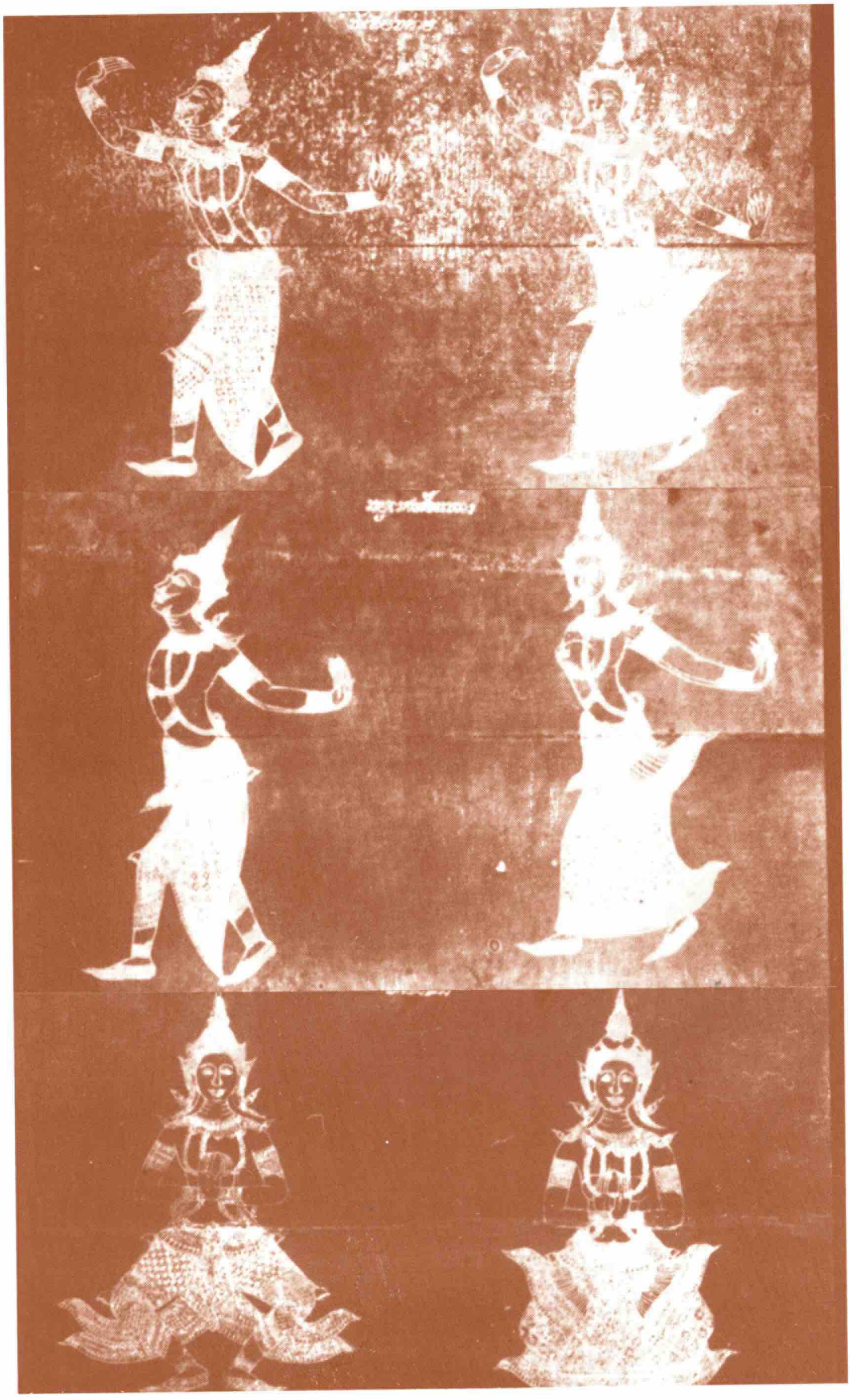

ม้าเลียบค่าย
(ชี่ม้าเลียบค่าย)

มยุเรศฟ้อนหาง

ขัดสางนาง

เมขลาโยนแก้ว

กระต่ายตื่นตูม

โจงกระเบนตีเหล็ก

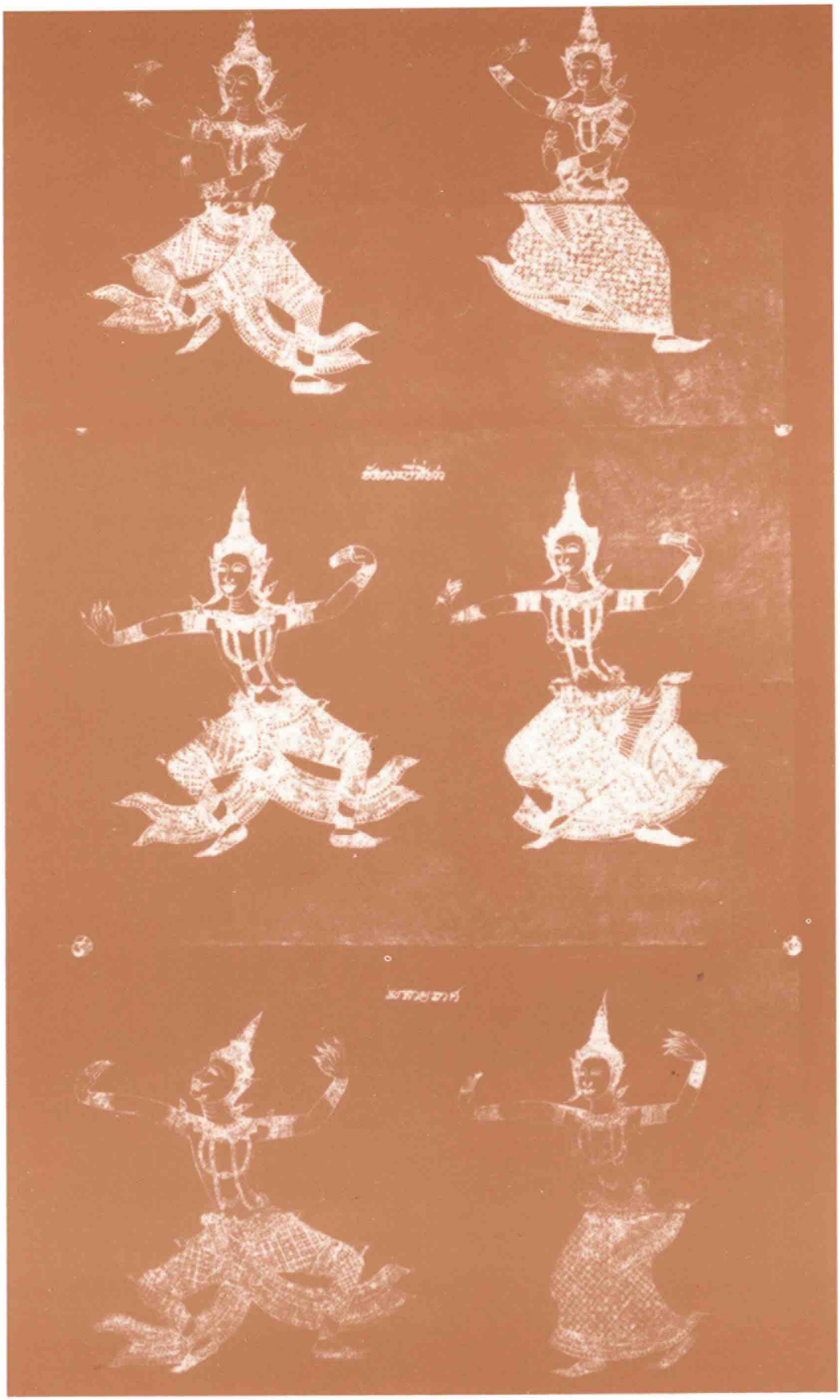

บังพระสุริยา

ชักกระบี่สี่ท่า

ประลัยกาล

กินนรรำ

กินนรรำ

ตำรารำ

รัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

คำนำของหนังสือเรื่อง "ตำราฟ้อนรำ" ฉบับพิมพ์ครั้งแรก[๑]

มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯสั่งว่าในงานพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย ณ พระเมรุท้องสนามหลวง ในเดือนธันวาคม พ.ศ.๒๔๖๖ มีพระราชประสงค์จะทรงสร้างหนังสือสำหรับพระราชทานแจกเนื่องในพระราชกุศลที่ทรงบำเพ็ญอุทิศพระราชทานแก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอฯพระองค์นั้น ๒ เรื่อง ให้กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครเลือกหาเรื่องหนังสือซึ่งจะเป็นประโยชน์ในทางพระศาสนาเรื่อง ๑ ให้เป็นประโยชน์เนื่องในวิชานาฏศาสตร์ คือ **การฟ้อนรำ** ซึ่งสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัยได้ทรงเอาพระหฤทัยใส่เสาะสืบตำรับตำราอยู่เป็นนิตย์นั้นเรื่อง ๑ กรรมการหอพระสมุดฯรับสั่งใส่เกล้าฯ เลือกได้เรื่อง**สังคีติยวงศ์**เป็นหนังสือส่วนข้างพระศาสนา นำขึ้นทูลเกล้าฯถวายก็ชอบด้วยพระราชประสงค์ จึงได้จัดการพิมพ์ขึ้นเป็นสมุดเล่ม๑ หนังสือสังคีติยวงศ์เป็นอย่างไรแจ้งอยู่ในคำอธิบายข้างต้นหนังสือเรื่องนั้นแล้ว ส่วนเรื่องนาฏศาสตร์นั้นที่ในหอพระสมุดสำหรับพระนครหามีต้นฉบับเป็นเรื่องหนึ่งเรื่องเดียวที่พอจะพิมพ์ได้โดยลำพังไม่ จำจะต้องคิดรวบรวมแบบแผนบรรดามีในภาษาไทยและภาษาอื่นๆ มาแปลปรุงขึ้นใหม่ และจะต้องใช้รูปภาพเป็นพื้นจะทำให้สำเร็จได้โดยยาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯดำรัสสั่งเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี เสนาบดีกระทรวงวังซึ่งบัญชาการกรมศิลปากร กับเจ้าพระยารามราฆพ ผู้สำเร็จราชการมหาดเล็กซึ่งบัญชาการกรมมหรสพ ให้ช่วยอุดหนุนกรรมการหอพระสมุดฯเพื่อให้การรวบรวมและพิมพ์หนังสือเรื่องนี้สำเร็จดังพระราชประสงค์

ในการเรียบเรียงหนังสือเรื่อง**ตำราฟ้อนรำ**เล่มนี้ได้จัดเรื่องเป็น ๓ ตอน **ตอนที่ ๑ ว่าด้วยตำนานการฟ้อนรำ** ในตอนนี้ได้ให้*ศาสตราจารย์เซเดส์* บรรณารักษ์ใหญ่หอพระสมุดฯ ช่วยค้นเรื่องในหนังสือซึ่งมีแปลเป็นภาษาฝรั่ง ให้พราหมณ์*กุปปุสสวามี* อาจารย์ภาษาสันสกฤตในหอพระสมุดฯ ช่วยค้นตำราในภาษาสันสกฤตที่มีอยู่ในหอพระสมุดฯ เอาเรื่องมาเรียบเรียง และให้*นายป่วน อินทุวงศ* เปรียญ พนักงานในหอพระสมุดฯเป็นผู้แปลเป็นภาษาไทย **ตอนที่ ๒ ว่าด้วยแบบตำราฟ้อนรำของไทย** ตำรามีอยู่ในหอพระสมุดฯ ๒ ฉบับ เป็นตำราครั้งรัชกาลที่ ๑ ฉบับหนึ่ง แต่ขาดหายเสียมากไม่บริบูรณ์ มีบริบูรณ์ฉบับ ๑ เป็นตำราจำลองขึ้นราวในรัชกาลที่ ๒ ฤๅที่ ๓ แต่เป็นภาพร่างไม่งาม เจ้าพระยาธรรมาฯ จึงให้*พระวิทยประจง (จ่าง โชติจิตระกะ)* นายช่างเขียนในกรมศิลปากรมาเป็นผู้เขียนภาพขึ้นใหม่ พร้อมด้วย*ขุนประสิทธิ์จิตรกรรม (อยู่ ทรงพันธุ์)* ช่างเขียนในหอพระสมุดฯ **ตอนที่ ๓ ว่าด้วยเพลงรำของละครและโขน** ตอนนี้ต้องใช้ถ่ายรูปตัวละครเป็นพื้น เจ้าพระยา

---

[๑] วันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ครั้งทรงดำรงตำแหน่งสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ

รามราฆพได้ให้*พระยานัฏกานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต)* ครูละครหลวง เลือกตัวละครในกรมมหรสพ และมาช่วยจัดท่ารำที่ถ่ายรูป ส่วนรูปยักษ์นั้น*พระยาพรหมาภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต)* ซึ่งเคยเป็นทศกัณฐ์ดีไม่มีเสมอในสมัยเมื่อยังเล่นโขน ได้มีแก่ใจรับแต่งตัวให้ท่าถ่ายรูปลงในตำรานี้ ส่วนพวกละครชาตรีนั้น*พระยารัษฎานุประดิษฐ (สิน เทพหัสดินทร ณ กรุงเทพ)* ผู้ว่าราชการจังหวัดนครศรีธรรมราชได้ช่วยจัดส่ง*หมื่นระบำบรรเลง (คล้าย พรหมศร)* ซึ่งเป็นครูละครชาตรีมีชื่อเสียงอยู่ในเมืองนครศรีธรรมราช กับศิษย์ส่งมาให้เป็นผู้ชี้แจง ส่วนการช่างตั้งแต่ถ่ายรูปทำแม่พิมพ์และพิมพ์รูปทั้งปวงนั้น *พระยาอนุสาสนพาณิชยการ (แฉล้ม คุปตารักษ์)* ปลัดบัญชาการโรงเรียนเพาะช่าง ซึ่งเคยรับราชการเป็นผู้ช่วยอยู่ในสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัยรับเป็นธุระทุกอย่าง ที่สุดในกิจเรื่องตรวจฉบับและจัดการพิมพ์*หลวงพินิจวรรณการ (แสง สาลิตุล)* เปรียญ พนักงานการพิมพ์หนังสือในหอพระสมุดฯได้รับเป็นธุระแต่ต้นจนปลาย และ*พระเจนจีนอักษร (สุดใจ ตัณฑากาศ)* รับหน้าที่จัดการเย็บสมุด กรรมการหอพระสมุดฯได้อาศัยอำนาจพระบารมีปกเกล้าฯกับทั้งความอุดหนุนของท่านทั้งหลายที่ได้ออกนามมาแล้วนั้น จึงสามารถเรียบเรียงและพิมพ์ตำราฟ้อนรำเล่มนี้สำเร็จได้ดังพระราชประสงค์

ตำราฟ้อนรำเล่มนี้เป็นครั้งแรกที่จะได้รวบรวมพิมพ์ขึ้นในหนังสือไทย บางทีจะยังบกพร่องฤๅวิปลาสพลาดพลั้งอยู่บ้าง เพราะเวลาที่ทำมีน้อย แต่กระนั้นก็ดีเชื่อว่าหนังสือเรื่องนี้จะทำให้เกิดประโยชน์ ๓ อย่างนี้เป็นแน่แท้ คือ ทำให้ปรากฏวิธีฟ้อนรำของไทยเราแพร่หลายทั้งในประเทศนี้และตลอดไปจนในนานาประเทศอย่าง๑ รักษาตำราของไทยให้ถาวรอยู่แก่บ้านเมือง ไม่มีเวลาสาบสูญอย่าง๑ ผู้ที่ได้หนังสือเรื่องนี้ไปคงจะถวายอนุโมทนาในพระราชดำริให้รวบรวมหนังสือเรื่องนี้พิมพ์ขึ้นทั่วหน้าอย่าง๑

ตำราฟ้อนรำ

ตอนที่ ๑

อธิบายตำนานการฟ้อนรำ

การฟ้อนรำย่อมเป็นประเพณีมีในเหล่ามนุษย์ทุกชาติทุกภาษา ไม่เลือกว่าจะอยู่ ณ ประเทศถิ่นสถานที่ใดในพิภพนี้คงมีวิธีฟ้อนรำตามวิสัยชาติของตนด้วยกันทั้งนั้น อย่าว่าแต่มนุษย์เลย ถึงแม้สัตว์เดรัจฉานก็มีวิธีฟ้อนรำ ข้อนี้จะพึงสังเกตเห็นได้โดยง่าย ดังเช่นสุนัขและไก่กาเป็นต้น เวลาใดสบอารมณ์ของมันเข้า มันก็เต้นโลดกรีดกรายทำกิริยาท่าทางได้ต่างๆ ก็คือการฟ้อนรำตามวิสัยสัตว์นั้นเอง ปราชญ์ผู้คิดค้นหามูลเหตุแห่งการฟ้อนรำจึงลงเนื้อเห็นเป็นยุติว่าการฟ้อนรำนี้มูลรากเกิดแต่วิสัยสัตว์เมื่อเวทนาเสวยอารมณ์ จะเป็นสุขเวทนาก็ตาม หรือทุกขเวทนาก็ตาม ถ้าเสวยอารมณ์แรงกล้าไม่กลั้นไว้ได้ก็แล่นออกมาเป็นกิริยาให้ปรากฏยกเป็นนิทัศนอุทาหรณ์ดังเช่นธรรมดาทารกเวลาอารมณ์เสวยสุขเวทนาก็เต้นแร้งเต้นแฉ่งสนุกสนาน ถ้าอารมณ์เสวยทุกขเวทนาก็ดิ้นโดยโหยให้แสดงกิริยาปรากฏออกให้รู้ว่าอารมณ์เป็นอย่างไร ยิ่งเติบใหญ่รู้เดียงสาขึ้นเพียงไร กิริยาที่อารมณ์แล่นออกมาก็ยิ่งมากมายหลายอย่างออกไป จนถึงกิริยาที่แสดงความกำหนัดยินดีมีในกามารมณ์ แลกิริยาซึ่งแสดงความอาฆาตโกรธแค้นเป็นต้น กิริยาอันเกิดแต่เวทนาเสวยอารมณ์นี้นับเป็นขั้นต้นของการฟ้อนรำ

ต่อมาอีกขั้นหนึ่งเกิดแต่คนทั้งหลายรู้ความหมายของกิริยาต่างๆเช่นกล่าวมา ก็ใช้กิริยาเหล่านั้นเช่นภาษาอันหนึ่ง เมื่อประสงค์จะแสดงให้ปรากฏแก่ผู้อื่นโดยจริงใจก็ดี หรือโดยมายาเช่นในเวลาเล่นหัวก็ดี ว่าตนมีอารมณ์อย่างไรก็แสดงกิริยาอันเป็นเครื่องหมายอารมณ์อย่างนั้น เป็นต้นว่าถ้าจะแสดงความเสนหาก็ทำกิริยายิ้มแย้มกรีดกราย จะแสดงความรื่นเริงบันเทิงใจก็ขับร้องฟ้อนรำ จะชู้ให้ผู้อื่นกลัวก็ทำหน้าตาถมึงทึงแลโลดเต้นคุกคาม จึงเกิดแบบแผนท่าทางที่แสดงอารมณ์ต่างๆอันเป็นต้นของกระบวนฟ้อนรำขึ้นด้วยประการฉะนี้ นับเป็นขั้นที่สอง

ต่อมาอีกขั้นหนึ่งเกิดแต่มีผู้ฉลาดเลือกเอากิริยาท่าทางซึ่งแสดงอารมณ์ต่างๆนั้นมาเรียบเรียงสอดคล้องติดต่อกันเป็นกระบวนฟ้อนรำให้เห็นงามก็ต้องตาติดใจคน จึงเกิดมีกระบวนฟ้อนรำขึ้นนับเป็นขั้นที่สาม ความเช่นกล่าวมานี้มีเป็นสามัญแก่มนุษย์ทั้งปวงทั่วทุกชาติทุกภาษา จึงเกิดมีประเพณีการฟ้อนรำตามกระบวนซึ่งพวกของตนเห็นว่างามด้วยกันทุกประเทศ

อันประเพณีการฟ้อนรำจะเป็นแต่สำหรับฝึกหัดพวกที่ประกอบการหาเลี้ยงชีพด้วยรำเต้นเช่นโขนละครเท่านั้นหามิได้ แต่เดิมมาย่อมเป็นประเพณีสำหรับบุคคลทุกชั้นบรรดาศักดิ์ และมีที่ใช้ไปจนถึงการยุทธ์และการพิธีต่างๆหลายอย่าง จะยกตัวอย่างแต่ประเพณีการฟ้อนรำที่มีมาในสยามประเทศของเรานี้ ดังเช่นในตำราคชศาสตร์ซึ่งนับถือว่าเป็นวิชาชั้นสูงสำหรับการรณรงค์สงครามแต่โบราณ ใครหัดขี่ช้างชนก็ต้องหัดฟ้อนรำให้เป็นสง่าราศีด้วย แม้พระเจ้าแผ่นดินก็ต้องทรงฝึกหัด มีตัวอย่างมาจนในรัชกาลที่ ๕ เมื่อพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศึกษาวิชาคชศาสตร์ต่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบ-ปรปักษ์ก็ได้ทรงหัดฟ้อนรำ ได้ยินว่าเคยทรงรำพระแสงขอบนคอช้างพระที่นั่งเป็นพุทธบูชาเมื่อครั้งเสด็จพระพุทธบาทตามโบราณราชประเพณี เมื่อปีวอก พ.ศ.๒๔๑๕ การฟ้อนรำในกระบวนยุทธ์อย่างอื่น เช่น ตีกระบี่กระบองก็เป็นวิชาที่เจ้านายต้องทรงฝึกหัดมาแต่ก่อน ส่วนกระบวนฟ้อนรำในการพิธียังมีตัวอย่างทางหัวเมืองมณฑลภาคพายัพ ถ้าเวลามีงานทำบุญให้ทานเป็นการใหญ่ก็เป็นประเพณีที่เจ้านายตั้งแต่เจ้าผู้ครองนครลงมาที่จะฟ้อนรำ เป็นการแสดงโสมนัสศรัทธาในบุญทาน เจ้านายฝ่ายผู้หญิงก็ย่อมหัดฟ้อนรำ และมีเวลาที่จะหัดฟ้อนรำในการพิธีบางอย่างจนทุกวันนี้ ประเพณีต่างๆดังกล่าวมาส่อให้เห็นว่าแต่โบราณย่อมถือว่าการฟ้อนรำเป็นส่วนหนึ่งในการศึกษา ซึ่งสมควรจะฝึกหัดเป็นสามัญทั่วทุกชั้นบรรดาศักดิ์สืบมา

การที่ฝึกหัดคนแต่บางจำพวกให้ฟ้อนรำดังเช่นเล่นระบำหรือรำละครนั้น คงเกิดแต่ประสงค์จะใคร่ดูกระบวนฟ้อนรำว่าจะงามได้ถึงที่สุดได้เพียงไร จึงเลือกสรรคนแต่บางเหล่าฝึกฝนให้ชำนิชำนาญเฉพาะการฟ้อนรำสำหรับแสดงแก่คนทั้งหลายให้เห็นว่าการฟ้อนรำอาจจะงามได้ถึงเพียงนั้น เมื่อสามารถฝึกหัดได้สมประสงค์ก็เป็นที่ต้องตาติดใจคนทั้งหลาย จึงเกิดมีนักรำขึ้นเป็นพวกหนึ่งต่างหาก แต่ที่จริงวิชาฟ้อนรำก็มาแต่แบบแผนอันเดียวกับที่เป็นสามัญแก่คนทั้งหลายทุกชั้นบรรดาศักดิ์นั้นเอง

กระบวนฟ้อนรำที่ไทยเราใช้เป็นแบบแผนในประเทศนี้เป็นสองอย่าง อย่างหนึ่งเป็นกระบวนฟ้อนรำของประชาชนในพื้นเมือง เช่นที่ราษฎรรำซุยหรือรำเล่นแม่ศรีและรำเพลงเกี่ยวข้าว เหล่านี้เห็นจะเป็นกระบวนแบบรำของชนชาติไทยมาแต่ดึกดำบรรพ์ กระบวนรำอีกอย่างหนึ่งเช่นที่ใช้ในการพิธีตลอดลงมาจนที่เล่นระบำและโขนละครนั้นได้แบบอย่างมาแต่อินเดีย พวกพราหมณ์ที่เข้ามาเป็นครูบาอาจารย์ของชาวประเทศนี้แต่โบราณนำแบบแผนเข้ามาฝึกหัดให้ เพราะชาวอินเดียเขาถือว่าการฟ้อนรำเป็นของพระเป็นเจ้าได้ทรงคิดประดิษฐ์ขึ้นแล้วสั่งสอนแก่มนุษย์ให้ฟ้อนรำเพื่อเป็นสวัสดิมงคล ใครฟ้อนรำหรือให้มีการฟ้อนรำตามเทวบัญญัติ ก็ชื่อว่าจะได้รับประโยชน์และจะได้ไปสู่สุคติเป็นเบื้องหน้า

ตำราฟ้อนรำที่พราหมณ์ชาวอินเดียนำเข้ามาฝึกสอนในสยามประเทศนี้ เรียกชื่อว่า **"นาฏศาสตร์"** ว่าเป็นของพระภารตฤาษีแต่งขึ้นไว้ อ้างว่าพระอิศวรเป็นเจ้าเป็นครูเดิมของการฟ้อนรำ มีเรื่องราวกล่าวถึงเรื่องพระอิศวรทรงตั้งตำราฟ้อนรำอยู่ในโกยิลปุราณะว่าในสมัยกาลครั้งหนึ่งมีฤาษีพวกหนึ่งตั้งอาศรมอยู่กับภรรยาที่ในป่าตารกะ อยู่มาฤาษีพวกนั้นประพฤติอนาจารฝ่าฝืนเทวบัญญัติไม่ยำเกรงพระเป็นเจ้า พระอิศวรทรงขัดเคืองจึงชวนพระนารายณ์เสด็จลงมายังมนุษยโลกเพื่อจะทรมานฤาษีทรยศพวกนั้น พระอิศวรทรงแปลงพระองค์เป็นโยคีหนุ่ม ให้พระนารายณ์แปลงเป็นภรรยาสาว มีสิริรูปน่าพิศวาสทั้งสองพระองค์

ตรงไปสู่ป่าตารกะนั้น พวกฤาษีเห็นเข้าก็พากันเกิดกำหนัดลุ่มหลงรักใคร่นางนารายณ์ ฝ่ายภรรยาของพวกฤาษีก็พากันลุ่มหลงรูปทรงของโยคีอิศวร เกิดวิวาทกันเป็นโกลาหลด้วยอำนาจราคจริต แต่พยายามเกี้ยวพาลอย่างใดก็ไม่สมปรารถนา จนพวกฤาษีเกิดโทสะพากันสาปสรรพระเป็นเจ้าทั้งสองพระองค์ก็หาเป็นอันตรายไม่ พวกฤาษีจึงนฤมิตเสือขึ้นจะให้กัดกินโยคีกับภรรยา พระอิศวรก็ฆ่าเสือนั้นถลกเอาหนังทำจัมขันธ์เสีย นฤมิตนาคขึ้นจะให้พ่นพิษทำอันตราย พระอิศวรก็จับเอานาคไปทำสายสังวาลเสีย พวกฤาษีก็มิรู้ที่จะทำอย่างไรต่อไป พระอิศวรเห็นว่าพวกฤาษีสิ้นฤทธิ์แล้วจึงทรงฟ้อนรำทำปาฏิหาริย์ ขณะนั้นมียักษ์ค่อมตนหนึ่งชื่อมุยะกะละ (เราเรียกว่า อสุรมูลาคนี) ตรากมาช่วยพวกฤาษี พระอิศวรก็เอาพระบาทข้างหนึ่งเหยียบยักษ์ค่อมนั้นไว้แล้วทรงฟ้อนรำต่อไปจนหมดกระบวน พวกฤาษีก็สิ้นทิฐิยอมรับผิด ทูลขอขมาโทษแก่พระเป็นเจ้าทั้งสอง

เมื่อทรมานฤาษีสำเร็จแล้ว พระอิศวรเสด็จกลับคืนไปยังเขาไกรลาส พระนารายณ์ก็เสด็จกลับคืนไปยังเกษียรสมุทร ครั้งนั้นพระยาอนันตนาคราชได้โดยเสด็จพระเป็นเจ้าเมื่อไปปราบพวกฤาษี ได้เห็นพระอิศวรทรงฟ้อนรำงามพิศวงติดใจ ครั้นตามพระนารายณ์กลับไปถึงเกษียรสมุทรยังอยากจะใคร่ดูพระอิศวรทรงฟ้อนรำอีก จึงทูลวอนพระนารายณ์ฯตรัสว่าที่จะให้ไปทูลเชิญพระอิศวรทรงฟ้อนรำอีกนั้นไม่ได้ ถ้าพระยาอนันตนาคราชอยากจะดูฟ้อนรำอีกก็จงไปตั้งตบะกิจพิธีบูชาที่เชิงเขาไกรลาสให้พระอิศวรทรงพระเมตตาประทานพร จึงทูลขอพรให้ได้ดูทรงฟ้อนรำตามประสงค์ พระยาอนันตนาคราชก็ทำตามพระนารายณ์ทรงแนะนำ ด้วยอำนาจตบะพิธีของพระยาอนันตนาคราช ร้อนถึงพระอิศวรก็เสด็จลงมาประทานพรว่าแล้วแต่จะต้องการสิ่งอันใดให้เลือกเอา จะทรงประสาทให้สมประสงค์ พระยาอนันตนาคราชกราบทูลว่าสิ่งอันใดบรรดามีในไตรภพนั้นไม่อยากได้ทั้งนั้น ขอประทานพรข้อเดียวแต่ให้ได้เห็นพระเป็นเจ้าทรงฟ้อนรำอีกสักครั้งหนึ่ง พระอิศวรก็รับคำ และตรัสว่าจะลงไปรำให้ดูในมนุษยโลก ณ ตำบลจิทัมพรัม อันเป็นที่ท่ามกลางโลก ครั้นถึงวันกำหนดพระอิศวรก็เสด็จลงมายังตำบลจิทัมพรัม พร้อมด้วยเทพนิกรเป็นบริวาร ทรงนฤมิตสุวรรณศาลาขึ้นแล้วฟ้อนรำตามที่ได้ประทานพรแก่พระยาอนันตนาคราชไว้อีกครั้งหนึ่ง

ในสมัยกาลอื่นอีก พระอิศวรเป็นเจ้าเสด็จประทับอยู่ท่ามกลางเทวสภาบนเขาไกรลาส มีพระประสงค์จะทรงแสดงการฟ้อนรำให้เป็นแบบฉบับ จึงเชิญพระอุมาให้ประทับเป็นประธานเหนือสุวรรณบัลลังก์ ให้พระสรัสวดีดีดพิณ ให้พระอินทร์เป่าขลุ่ย ให้พระพรหมตีฉิ่ง ให้พระลักษมีขับร้อง และให้พระนารายณ์ตีโทน พระอิศวรทรงฟ้อนรำ ให้เทพยดาและฤาษีคนธรรพ์ยักษ์นาคทั้งหลายซึ่งขึ้นไปเฝ้าได้ชมอีกครั้งหนึ่ง ทำนองที่กล่าวดูเหมือนพระฤาษีนารทจะได้รับเทวบัญชาให้มาแต่งตำรารำสั่งสอนแก่เหล่ามนุษย์เมื่อพระอิศวรทรงฟ้อนรำในครั้งนี้

อาศัยเรื่องตำนานดังกล่าวมา พวกชาวอินเดียถือว่าที่เมืองจิทัมพรัมอันอยู่ในประเทศอินเดียข้างฝ่ายใต้ (ในมณฑลมัทราฐ) เป็นที่พระอิศวรได้เสด็จลงมาแสดงตำราฟ้อนรำให้มนุษย-โลก ครั้นนานมาก็คิดสร้างเทวรูปพระอิศวรปางเมื่อทรงแสดงการฟ้อนรำ เรียกว่า **"นาฏราช"** (เราเรียกเทวรูปเช่นนี้ว่า ปางปราบอสุรมูลาคนี) แล้วถ่ายแบบกันสร้างต่อออกไปแพร่หลาย แม้ในประเทศเรานี้ก็มีมากเพราะพวกพราหมณ์ที่มาเป็นครูบาจารย์ในประเทศนี้มาแต่อินเดียข้างฝ่ายใต้เป็นพื้น ที่เมืองจิทัมพรัมนั้นเดี๋ยวนี้ยังมีเทวสถานแห่งหนึ่งสร้างไว้แต่เมื่อราวพ.ศ. ๑๘๐๐

ลายเครื่องประดับชุ้มจำหลักเป็นรูปพระอิศวรทรงฟ้อนรำครบทั้ง ๑๐๘ ท่าตามที่มีในตำราของพระภารตฤาษี รูปท่ารำพระอิศวรที่ปรากฏอยู่ ณ เทวสถานเมืองจิทัมพรัม พนักงานในรัฐบาลมณฑลมัทราฐได้คัดมาพิมพ์ไว้ในหนังสือรายงานตรวจของโบราณ เมื่อ ค.ศ. ๑๙๑๔ มีฉบับอยู่ในหอพระสมุดฯ จึงได้จำลองรูปภาพเหล่านั้นและแปลคำอธิบายซึ่งมีอยู่ในหนังสือนาฏศาสตร์มาพิมพ์ไว้ในสมุดเล่มนี้ด้วย

พระนาฏราชพระอิศวรฟ้อนรำ

เสียดายอยู่หน่อย ด้วยรูปภาพท่ารำของพระอิศวรที่กล่าวนี้ในต้นฉบับเดิมไม่ครบและไม่สู้งามด้วย เมื่อจะพิมพ์หนังสือครั้งนี้ได้มีจดหมายไปถามหารูปถ่ายในประเทศอินเดีย ได้รับตอบมาว่ารูปถ่ายหามีไม่ เพราะชุ้มเทวสถานที่เมืองจิทัมพรัมนั้นทรงสูง และอยู่กลางสิ่งอื่นๆ สร้างล้อมรอบไว้ใกล้ชิด ไม่มีที่ตั้งกล้องถ่ายรูป จึงได้แต่เขียนจำลองมาดังเช่นได้พิมพ์ไว้ต่อไปนี้

ว่าด้วยตำราฟ้อนรำของอินเดีย

ในตำรานาฏศาสตร์ว่าท่ารำเป็นมูลมี ๓๒ ท่า เอาท่าเหล่านั้นมาติดต่อประสมกันเป็นท่าต่างๆขึ้น รวมเป็น ๑๐๘ ท่า บัญญัติชื่อสำหรับเรียก และมีคำอธิบายบอกไว้ ดังแปลจากภาษาสันสกฤตพิมพ์ไว้ต่อไปนี้

กิริยาเบื้องต้นในการฟ้อนรำ

ธรรมดาการฟ้อนรำ เอว เข่าและศอกจะต้องอยู่ตามปรกติก่อนเสมอ บ่าผึ่งผาย อกแอ่นตึง อาการเหล่านี้เรียกว่า **เสาษฺฏวมฺ** คือท่ายืนตรง

สถานที่และการเคลื่อนไหวอวัยวะเหล่านี้ รวมทั้งการเคลื่อนเท้าด้วย ผู้เต้นรำต้องได้เรียนรู้มาแล้วในเวลาฝึกหัด

ในขณะที่เต้นรำมือทั้งสองมีเวลาที่รวมกันคืออยู่ในอาการเช่นเดียวกันน้อยที่สุด

โดยมากในขณะที่เต้นรำมือซ้ายมักจะประทับที่หน้าอกก่อน มือขวาเหยียดไปตามเท้าคือห้อยอยู่ตามปรกติ (ซึ่งปรากฏอยู่แล้วตามรูปต่างๆ แทบทุกรูป)

ท่าฟ้อนรำต่าง ๆ[๑]
๙๓ ท่านี้ตรงกับรูปพระอิศวรที่จิทัมพรัม

รูปที่ ๑ "วฺฤศฺจิกเรจิตมฺ"
ท่าแมงป่องยกหาง

การแสดงคือ งอเท้าไปข้างหลังเหมือนหางแมงป่อง ยกมือขึ้นไขว้กัน และเหยียดออกไป ลดมือทั้งสองลงแล้วและกลับยกขึ้นไปอีก

รูปที่ ๒ "วฺฤศฺจิกมฺ"
ท่าแมงป่อง

การแสดงคือ ยกมือทั้งสองขึ้นไว้ในระหว่างแขนและศีรษะ งอเท้าไปข้างหลังเหมือนหางแมงป่อง และแอ่นหลัง

---

[๑] ท่ารำของพระอิศวรทั้ง ๙๓ ท่าปรากฏอยู่ในเทวสถานที่เมืองจิทัมพรัม ประเทศอินเดีย ส่วนภาพที่นำมาประกอบแต่ละท่าเป็นภาพที่เขียนจำลองขึ้นเพื่อการพิมพ์หนังสือในรัชสมัยดังกล่าว (กวป.)

รูปที่ ๓ "วฺยสิตมฺ"
ท่าไม่สมหวัง

การแสดงคือ ใช้เข่าขวายื่นไปข้างหน้า เหยียดเท้าซ้ายไปข้างหลังแล้วยกมือทั้งสองขึ้นประสานกันที่หน้าอกลดมือทั้งสองลงแล้วและกลับยกขึ้นอีก

รูปที่ ๔ "ปารฺศฺวนิกุฏฺฏกมฺ"
ท่าซอยเท้าข้างเดียว

การแสดงคือ เอาฝ่ามือทั้งสองไขว้กันที่ข้างซ้าย คือยกมือซ้ายขึ้นและเอามือขวาประทับลงไปที่มือซ้าย แล้วซอยเท้าขวาอยู่ไปมา

รูปที่ ๕ "ลลาฏติลกมฺ"
ท่าเจิมหน้าผาก

การแสดงคือ ยกเท้าขวาไปข้างหลัง และงอตวัดข้ามศีรษะจนใช้นิ้วแม่เท้าจดที่หน้าผากได้ เท้างออยู่ข้างหลังอย่างหางแมงป่อง

รูปที่ ๖ "กฺรานฺตกมฺ"
ท่าก้าวเท้ายาว

การแสดงคือ ชัดเท้าขวาไปข้างหลัง ใช้เท้าซ้ายก้าวไปข้างหน้าอย่างเต็มก้าว แล้วยกมือทั้งสองขึ้นทำท่าห้าม

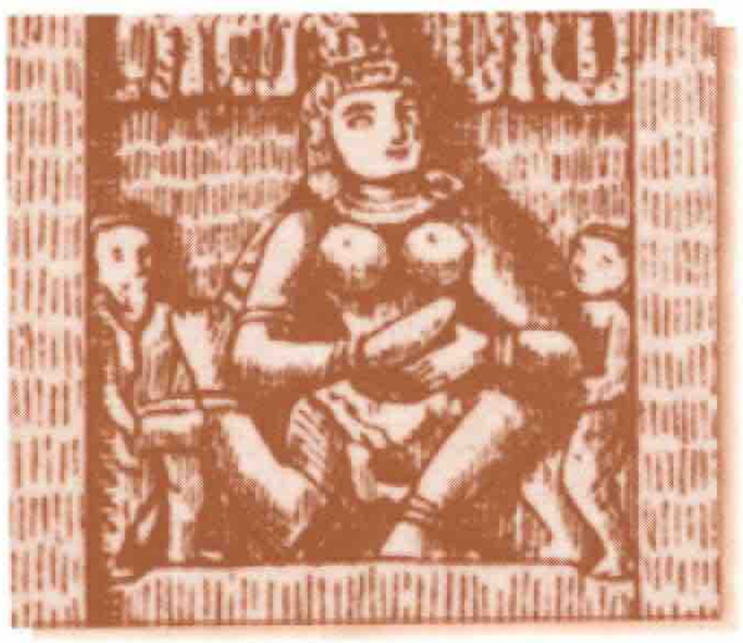

รูปที่ ๗ "กุญฺจิตมฺ"
ท่างอแขน

การแสดงคือ ใช้เท้าซ้ายให้เข่าออกไปข้างหน้า เท้าขวาพับไปข้างหลัง งอมือขวาเข้าจนใช้ฝ่ามือประกบฝ่ามือข้างซ้ายซึ่งยกขึ้นคอยรับอยู่ได้

รูปที่ ๘ "จกฺรมณฺฑลมฺ"
ท่าม้วนกลม (จักรมณฑล)

การแสดงคือ ใช้มือทั้งสองกดลงริมปลายเท้าแน่นดีแล้ว โก่งขาทั้งสองออก และงอตัวให้หลังโกง

รูปที่ ๙ "ภฺรมรกมฺ"
ท่าแมลงภู่

การแสดงคือ เอาเท้าขวายกขึ้นไขว้เท้าซ้าย แล้วส่ายไปมา และในเวลาเดียวกันนี้เอามือทั้งสองกอดประสานกันไว้และทำให้ ตฺริก (ก้นกบ) ส่ายอยู่ไปมา

รูปที่ ๑๐ "จตุรมฺ"
ท่าเร็ว

การแสดงคือ เอาแขนซ้ายชัดไปทางแขนขวา และยกแขนขวางอขึ้นไปข้างบนโดยเร็ว ในเวลาเดียวกันนี้ใช้เท้าขวาขยับไปมา (ที่เรียกว่าท่าเร็วนั้นคือในระหว่างที่แสดงนั้นใช้นิ้วหัวแม่มือของมือซ้ายงอจดที่นิ้วกลางไว้แน่นและเหยียดนิ้วก้อยตรงออกไป)

รูปที่ ๑๑ "ภุชงฺคานจิตกมฺ"
ท่านาคขด

การแสดงคือ ยกเท้าขวาป่ายไปข้างซ้าย เอี้ยวตัวไปด้วย และทำให้เท้าสั่นเทิ้มอยู่ แขนขวาเหยียดตรงไปทางขวาให้ปลายแขนต่ำ กางแขนซ้ายออกไปแต่ชี้ขึ้นเบื้องสูงเหมือนกับเถาวัลย์เลื้อย

รูปที่ ๑๒ "ทณฺฑกเรจิตมฺ"
ท่าแกว่งไม้

การแสดงคือ เหยียดเท้าและมือออกไปโดยเร็ว แล้วส่ายไปส่ายมาเหมือนท่อนไม้ (มือขวาเหยียดไปทางขวา มือซ้ายเหยียดไปทางซ้าย เหยียดเท้าขวาออกไปและโค้งเท้าซ้ายไว้คงที่ เอนตัวไปทางซ้ายเล็กน้อย)

รูปที่ ๑๓ "วฺฤศฺจิกกุฏฺฏิตมฺ"
ท่าแมงป่องขยับเท้า

การแสดงคือ งอเท้าขวาไปข้างหลังโค้งเหมือนหางแมงป่อง มือทั้งสองโบกลงพร้อมกันที่หน้าอก และที่บ่าทั้งสองข้าง มือขวาโบกบ่าขวา มือซ้ายโบกบ่าซ้าย

รูปที่ ๑๔ "กฏิภฺรานฺตมฺ"
ท่าเท้ายักสะเอว

การแสดงคือ เมื่อได้ใช้ปลายเท้าข้างซ้ายชอยอยู่ริมเท้าขวาไปมา และเท้าขวากดนิ่งอยู่กับที่แล้ว เอามือทั้งสองจับที่บั้นเอว แล้วเอามีออกและจับอีกกลับไปกลับมา และในเวลาเดียวกันนี้ยักบั้นเอวด้วย

รูปที่ ๑๕ “ลตาวฺฤศฺจิกมฺ”
ท่าแมงป่องเลื้อย

การแสดงคือ งอเท้าขวาไปข้างหลังให้โค้งเหมือนหาง แมงป่อง ยกมือขวาขึ้นสูงหงายฝ่ามือไว้เบื้องบนและขยับกำ ในเวลาที่ยกมือซ้ายขึ้นสูงและขยับกวักมือไปข้างหน้าเหมือน กับเถาวัลย์เลื้อยฉะนั้น

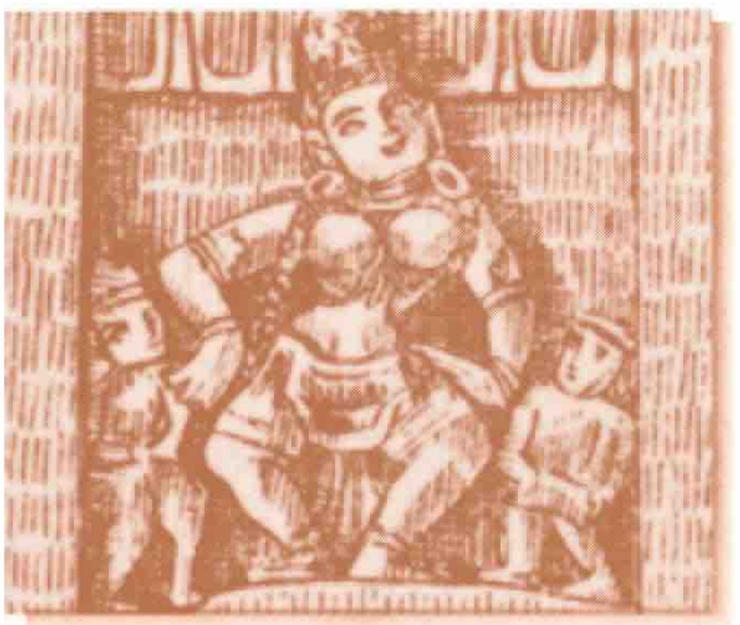

รูปที่ ๑๖ “ฉินฺนกรณมฺ”
ท่าตัด

การแสดงคือ เอามือทั้งสองไขว้กันที่หน้าอก แล้วย้าย ไปที่บ่าหย่อนมือลง แล้วกลับยกขึ้นไปเท้าที่สะเอว เอี้ยว บั้นเอวไปมาด้วย

รูปที่ ๑๗ “ปาทาปวิทฺธกมฺ”
ท่ากระแทกปลายเท้า

การแสดงคือ มือทั้งสองทำรูปเหมือนกันโดยเอาหัวแม่ มือกับนิ้วชี้งอติดกันเข้า นิ้วก้อยและนิ้วนางงอแยกออกไป โดยลำพัง แล้วเอามือทั้งสองจดกันเข้าที่นาภี ในขณะนี้เอา ปลายเท้าจดลงเป็นจังหวะๆ แล้วทำเป็นพลาดบ้างซอยไป บ้าง

รูปที่ ๑๘ “วลิตมฺ”
ท่าหมุนโดยรอบ

การแสดงคือ ยกมือขวาขึ้นทำเป็นท่าห้าม เอาเท้า ขวากดนิ่งอยู่กับพื้น แล้วทำให้ตฺริก (ก้นกบ) ส่ายไปมาอยู่

รูปที่ ๑๙ "ฆุรฺณิตมฺ"
ท่าหมุนเหมือนผึ้ง

การแสดงคือ ยกมือขวาขึ้นเสมอไหล่แล้วพลิกไปมาอยู่ มือซ้ายห้อยลงแกว่งไปแกว่งมา และในเวลาเดียวกันนี้เอาเท้าขวาไขว้เท้าซ้ายแล้วชักกลับมาเสีย

รูปที่ ๒๐ "ลฬิตมฺ"
ท่าเยื้องกราย

การแสดงคือ งอมือซ้ายขึ้นไปข้างบนเกือบถึงหูเหมือนกับงวงช้าง มือขวาแกว่งไปแกว่งมาและกระทืบเท้าขวาในจังหวะถี่เข้ากับดนตรี

รูปที่ ๒๑ "ทณฺฑปกฺษมฺ"
ท่าไต่ไม้

การแสดงคือ เมื่อยกเข่าขวาขึ้นสูงพอต้องการแล้ว เอามือทั้งสองซึ่งเอาหัวแม่มือจดไว้ที่ต้นนิ้วชี้พาดกันเข้าเหนือเข่านั้น แล้วแกว่งมือไปมาและขยับปลายนิ้วเหมือนท่าเถาวัลย์เลื้อยฉะนั้น

รูปที่ ๒๒ "ภุชงฺคตฺราสเรจิตมฺ"
ท่านาคสะดุ้งและส่ายศีรษะ

การแสดงคือ เอามือทั้งสองเท้าที่สะเอวในขณะที่ทำให้สรรพางค์กายสั่นสะท้านเหมือนกับงูตกใจส่ายหัวอยู่ไปมา แล้วเอามือทั้งสองออกจากสะเอว ให้หยุดนิ่งอยู่ในส่วนข้างซ้าย

รูปที่ ๒๓ "นูปุรมฺ"
ท่าเขย่ากำไลเท้า

การแสดงคือ ทำให้ตฺริก (ก้นกบ) หมุนไปรอบๆ แล้วเหยียดมือทั้งสองตรงออกไปกระดิกคล้ายกับเถาวัลย์เลื้อย ในเวลาเดียวกันนี้งอเท้าขวาไปข้างหลังจนส้นเท้าจดโคนขา แล้วกลับเหยียดลงไปยังพื้นจนหัวแม่เท้าจดพื้น

รูปที่ ๒๔ "ไวศาขเรจิตมฺ"
ท่ารัว

การแสดงคือ ทำให้ทุกๆส่วนในร่างกายไหวเทิ้มในขณะเดียวกัน มือทั้งสองเหยียดออกไป เท้าทั้งสองก็กางออกพอสมควรทำให้สั่นพร้อมทั้งสั่นสะเอว และยักคอไปมาด้วย

รูปที่ ๒๕ "อรฺธสฺวสฺติกมฺ"
ท่าขวางครึ่ง ๑

การแสดงคือ เอามือขวาเท้าสะเอว มือซ้ายประทับที่หน้าอก เท้าไขว้กัน เมื่อยืนด้วยเท้าขวาก็เอาเท้าซ้ายไขว้ เมื่อยืนด้วยเท้าซ้ายก็เอาเท้าขวาไขว้ คือผลัดเปลี่ยนกัน ไม่ใช้สองมือหรือสองเท้าในกิริยาอย่างเดียวกัน

รูปที่ ๒๖ "อณฺจิตมฺ"
ท่าโน้ม

การแสดงคือ เมื่อเอามือซ้ายเท้าที่สะเอวและกางมือขวาออกแกว่งไปแกว่งมา แล้วเอานิ้วจดที่ปลายจมูกเหมือนงวงช้าง

รูปที่ ๒๗ "ภุชงฺคตฺราสิตมฺ"
ท่างูเยื้องกราย

การแสดงคือ งอเท้าขวาจนข้อเท้าจดโคนขา แล้วยกเข่าขึ้นส่ายโคนขาไปมา เหยียดแขนขวาไปตามเข่าในอาการเช่นเดียวกันนี้ ทำให้บั้นเอวไหว และแกว่งหัวเข่าไปมาด้วย

รูปที่ ๒๘ "อูรฺธฺวชานุ"
ท่ายกเข่าสูง

การแสดงคือ ยกเข่าขวาซึ่งงอเท้าไว้แล้วให้สูงได้กับระดับหัวนม มือทั้งสองรำไปมาตามจังหวะ

รูปที่ ๒๙ "นิกุญฺจิตมฺ"
ท่าหดเท้า

การแสดงคือ งอเท้าขวาไปข้างหลังแล้วหดเข้าไปจนจดศีรษะเหมือนหางแมงป่อง เอามือซ้ายจดที่แก้มข้างซ้าย มือขวาเหยียดออกไปแล้วงอเข้ามาจนจดที่ปลายจมูก แล้วกลับเหยียดออกไปอีก กลับไปกลับมา

รูปที่ ๓๐ "มตฺตลิ"
ท่าเมาจัด

การแสดงคือ ทำท่าเดินเซไปข้างซ้ายบ้างข้างขวาบ้าง เหยียดมือทั้งสองไปข้างหน้าจับกันไว้แน่นแล้วกลับปล่อย แล้วทำท่าคล้ายจะแทงด้วยนิ้วมือ

รูปที่ ๓๑ “อรฺธมตฺตลิ”
ท่าเมาเล็กน้อย

การแสดงคือ ทำให้เท้าขวาพลาดไปข้างขวาที๑ แล้วให้เท้าซ้ายพลาดไปข้างซ้ายที๑ เหยียดมือซ้ายออกไปเอามือขวาเท้าที่สะเอว

รูปที่ ๓๒ “เรจกนิกุฏฺฏกมฺ”
ท่าขยับมือและกระทืบเท้า

การแสดงคือ เหยียดแขนขวาออกไปเต็มที่แบมือไว้เอาส้นเท้าซ้ายกระแทกที่พื้น และมือซ้ายแกว่งไปมา

รูปที่ ๓๓ “ทิกฺสฺวสฺติกมฺ”
ท่ากากบาท

การแสดงคือ เอามือทั้งสองไขว้กันไว้ที่หน้าอก เท้าไขว้กันด้วย และย้ายมือทั้งสองไปข้างซ้ายบ้างข้างขวาบ้าง แล้วเอากลับมาประทับไว้กลางหน้าอกอีก แต่ไม่ให้หลุดจากกันพาดกันอยู่เป็นรูปกากบาทเสมอ

รูปที่ ๓๔ “อลาตกมฺ”
ท่าคบเพลิง

การแสดงคือ ทำเท้าขวาให้เป็นต่างคบเพลิง คือทีแรกเอาส้นเท้าจดลงกับพื้น แล้วงอเท้าไปข้างหลังจนฝ่าเท้าจดโคนขา มือขวาเหยียดส่ายไปมา ยกหัวเข่าขวาขึ้นสูงถึงราวนมแล้วกระโดดไปเป็นจังหวะๆ เข้ากับดนตรี

รูปที่ ๓๕ “กฏีสมมฺ”
ท่าเสมอสะเอว

การแสดงคือ เอาเท้าพาดกันเป็นกากบาทก่อนแล้วชักเท้าออก และเอามือทั้งสองจับที่นาภีและสะเอวแล้วเอียงตัวดัดให้ข้างอีกข้างหนึ่งสูงขึ้น

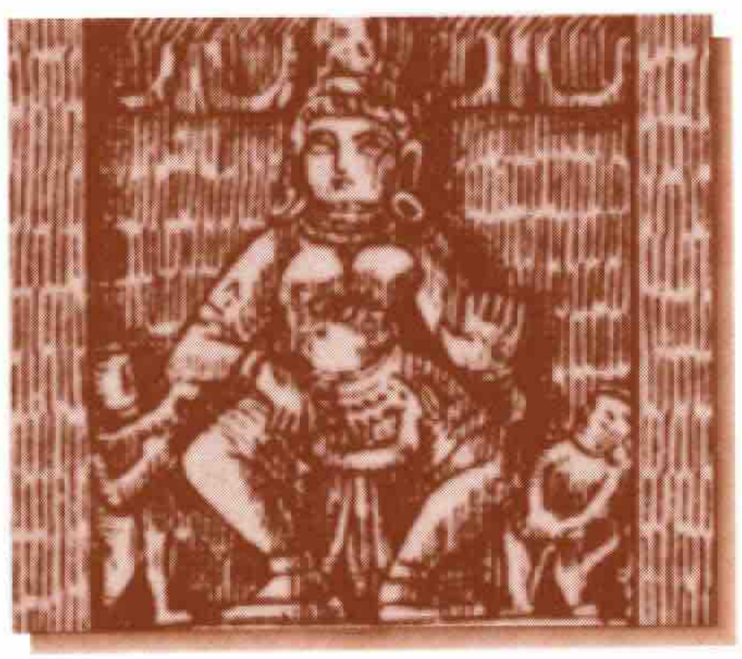

รูปที่ ๓๖ “อากฺษิปฺตเรจิตมฺ”
ท่าห้าม

การแสดงคือ เอามือซ้ายประทับที่หน้าอก เหยียดแขนขวาออกไปเต็มที่รำกลับไปกลับมา แล้วหดเข้ามาและแบมือไว้ทำอาการเหมือนหนึ่งห้าม

รูปที่ ๓๗ “วิกฺษิปฺตากฺษิปฺตกมฺ”
ท่าซัดมือเท้า

การแสดงคือ ซัดมือทั้งสองออกไปโดยแรงแล้วชักกลับมา และซัดไปอีก เท้าก็เช่นเดียวกันซัดออกไปข้างๆทีละเท้าโดยแรง แล้วชักกลับมาและซัดไปอีก

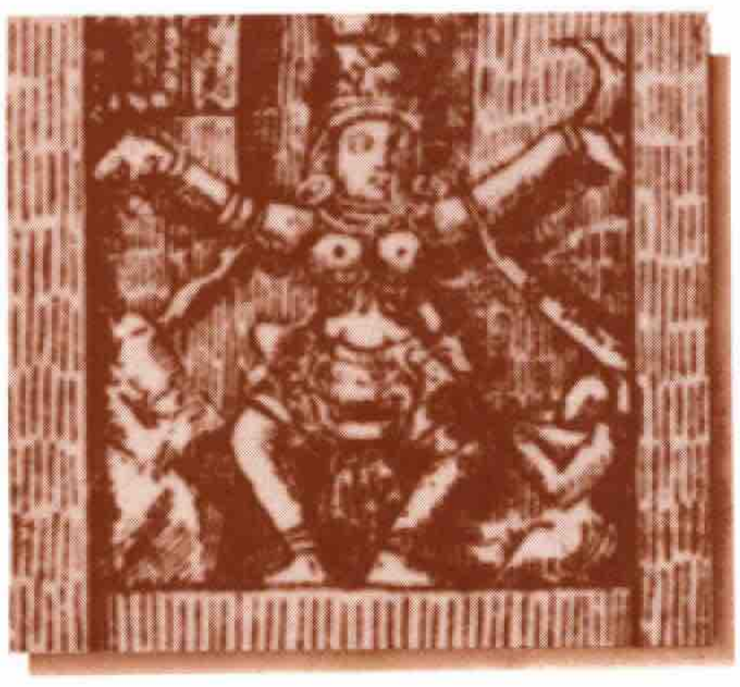

รูปที่ ๓๘ “กฏิจฺฉินฺนมฺ”
ท่าย้ายสะเอว

การแสดงคือ เอามือทั้งสองเท้าที่สะเอว แล้วชักมือออกเอามือประกบกัน พับไปด้วยกันที่โคนแขนบ้างที่ข้างศีรษะบ้าง แบมือออกจากกันพลิกไปมา สะเอวยักไปยักมาอยู่

รูปที่ ๓๙ “อรฺธเรจิตมฺ”
ท่าเคลื่อนไหวข้างเดียว

การแสดงคือ งอมือซ้ายเข้าไปจนเอานิ้วจดที่รักแร้ได้ แล้วพลิกมือทำให้นิ้วหัวแม่มือตั้งตรง เอาหัวแม่เท้ากดที่พื้น เป็นจังหวะๆทีละเท้าไม่ใช่พร้อมกัน และเอียงตัวให้สีข้างหนึ่งอยู่ข้างบนแล้วกลับอีกข้างหนึ่ง

รูปที่ ๔๐ “วกฺษสฺวสฺติกมฺ”
ท่าขวางที่หน้าอก

การแสดงคือ เอาเท้าไขว้กันที่หน้าอกไว้ระยะพอพลิกมือรำไปรำมาได้ แล้วค่อยๆก้มตัวให้หน้าอกโน้มต่ำลงไป

รูปที่ ๔๑ “อุนฺมตฺตมฺ”
ท่าคลั่ง

การแสดงคือ กางแขนทั้งสองออกอย่างเต็มที่ รำพลิกมือกลับไปกลับมา เอาส้นเท้าขวากดแน่นที่พื้น กระดกปลายเท้าขึ้นให้ฝ่าเท้าพ้นพื้น และนิ้วหัวแม่มือเท้าชี้ออกไป

รูปที่ ๔๒ “สฺวสฺติกมฺ”
ท่าขวางมือขวางเท้า

การแสดงคือ เอามือทั้งสองไขว้กันที่หน้าอก รำพลิกไปพลิกมา และให้เท้าทั้งสองไขว้กันด้วย

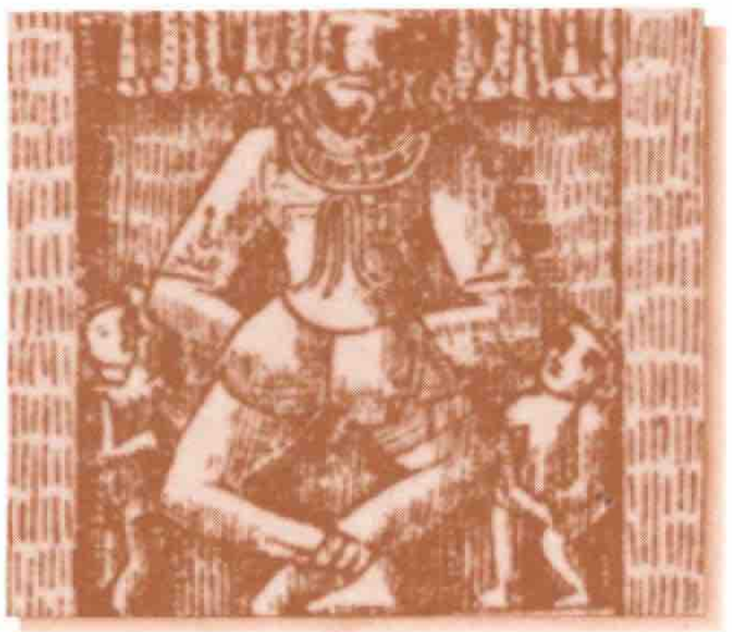

รูปที่ ๔๓ "ปฺฤษฺฐสฺวสฺติกมฺ"
ท่าขวางหลัง

การแสดงคือ เอาเท้าทั้งสองไขว้กัน เหยียดแขนออกไปพลิกมา แล้วหดกลับเข้ามาทำท่าห้าม เอาเท้าออกจากกันก้าวไปทีละเท้า คือเอาเท้าหนึ่งไขว้ เอาเท้าหนึ่งก้าว ส่วนมือเมื่อทำท่าห้ามแล้วตั้งนิ้วขึ้น และในเวลาเดียวกันนี้ทำให้กายสั่นเทิ้มอยู่เสมอ

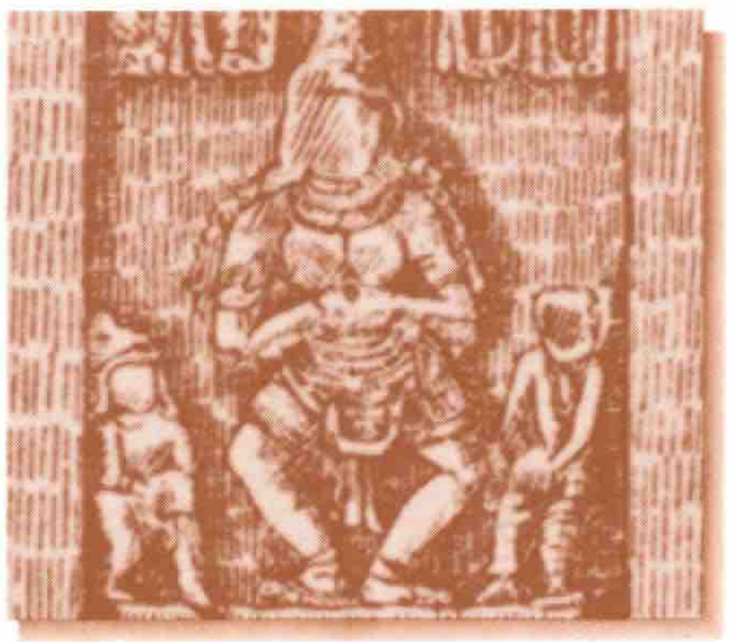

รูปที่ ๔๔ "ตลปุษฺปปุฏมฺ"
ท่าดอกไม้ตูม

การแสดงคือ ยกแขนซ้ายพับเข้าไปไว้ข้างซ้าย ตั้งมือขึ้นตรง เอาหัวแม่มือจดที่โคนนิ้วชี้ นิ้วอื่นๆชี้ออกไปทำให้กลางใจมือเป็นบ่อลึกเดินกระโหย่งเท้า คือเอาปลายจิกลงดินไป และในอาการเช่นเดียวกันนี้เอียงตัวไปข้างๆ ด้วย

รูปที่ ๔๕ "วรฺติตมฺ"
ท่าเปิดเผย

การแสดงคือ งอข้อมือทั้งสองเข้าหากัน เอาหน้ามือไว้ข้างใน หลังมือไว้นอกแล้วประทับเข้าไปที่หน้าอก กางแขนทั้งสองออกแล้วลดลงมารวมกัน หย่อนลงไปพร้อมกันในระหว่างต้นขา

รูปที่ ๔๖ "วลิโตรุ"
ท่าย้ายต้นขา

การแสดงคือ ย้ายโคนขาทั้งสองไปมา แลทำมือทั้งสองเป็นรูปจะงอยปากนกแก้ว คือเอาหัวแม่มือโค้งทับหลังนิ้วชี้และนิ้วกลางไว้ให้งอ ประทับเข้าที่หน้าอกพร้อมกันทั้งสองมือแล้วกลับเอาออกอีก

รูปที่ ๔๗ "อปวิทฺธมฺ"
ท่านกแก้วจิก

การแสดงคือ ทำมือขวาเป็นรูปจะงอยปากนกแก้วและงอเข้าไปทำให้ส่ายไปส่ายมาเหมือนนกแก้วจะจิกฉะนั้น แล้วลดลงไปที่ต้นขาทางข้างหลัง ในระหว่างนี้มือซ้ายประท้บอยู่ที่หน้าอก

รูปที่ ๔๘ "สมนขมฺ"
ท่าทำเล็บให้เสมอกัน

การแสดงคือ ทำให้เล็บเท้าที่ยืนอยู่โดยปรกติที่พื้นได้ระดับกัน คือยืนให้ส้นเท้าและปลายเท้าเสมอกัน และแขนทั้งสองก็ปล่อยห้อยลงมาตัวยืนนิ่งเป็นปรกติ

รูปที่ ๔๙ "สีนมฺ"
ท่าอัญชลีกร

การแสดงคือ ทำกระพุ่มมือที่หน้าอก ปล่อยให้ผมลงมาประบ่า แล้วทำให้บ่าหลุบลง (ทำกระพุ่มมือนั้น คืองอหัวแม่มือเข้าไปจดโคนนิ้วชี้ แล้วเอาฝ่ามือทั้งสองประกบกันเข้า)

รูปที่ ๕๐ "สฺวสฺติกเรจิตมฺ"
ท่าขวาง

การแสดงคือ เอาข้อมือไขว้กันที่ชีกข้างซ้ายของหน้าอก แบมือออกไปให้ปลายนิ้วชี้ขึ้นไปข้างบน แล้วเอาปลายนิ้วประเชิญกัน แยกมือออกจากกันแล้วเอาไปเท้าที่สะเอว

รูปที่ ๕๑ "มณฺฑลสฺวสฺติกมฺ"
ท่าม้วนขวาง

การแสดงคือ เอามือทั้งสองไขว้กันที่หน้าอกแล้วหันฝ่ามือเข้าหากัน พลิกเอามือหงายซ้อนกัน ในเวลาเดียวกันนี้หมุนตัวรอบๆ ไปๆ มาๆ หลายเที่ยว (ที่เรียกว่ามณฑลนั้นคือแยกเท้าทั้งสองออกไปทางละข้าง งอขึ้นไปจนปลายเท้าได้ระดับกับสะเอว หัวเข่าและต้นขาตั้งอยู่กับพื้น)

รูปที่ ๕๒ "สูจิวิทฺธมฺ"
ท่าเขย่งซอยเท้า

การแสดงคือ เอาปลายเท้าขวากดที่เท้าซ้าย มือทั้งสองยกไปรวมกันที่หน้าอก แล้วเอามาเท้าที่สะเอว และกลับยกขึ้นไปที่หน้าอกอีก กลับไปกลับมา

รูปที่ ๕๓ "หริณปฺลุตมฺ"
ท่ากวางกระโดด

การแสดงคือ ยกมือทั้งสองข้างขึ้น งอนิ้วทำเป็นท่ากวักแล้วกระโดดอย่างแรงไปทีหนึ่ง ย่อตัวลงชัดเท้าไปข้างหลังทีละเท้าคล้ายกับลัดลูกหลังในเวลาเล่นตะกร้อ

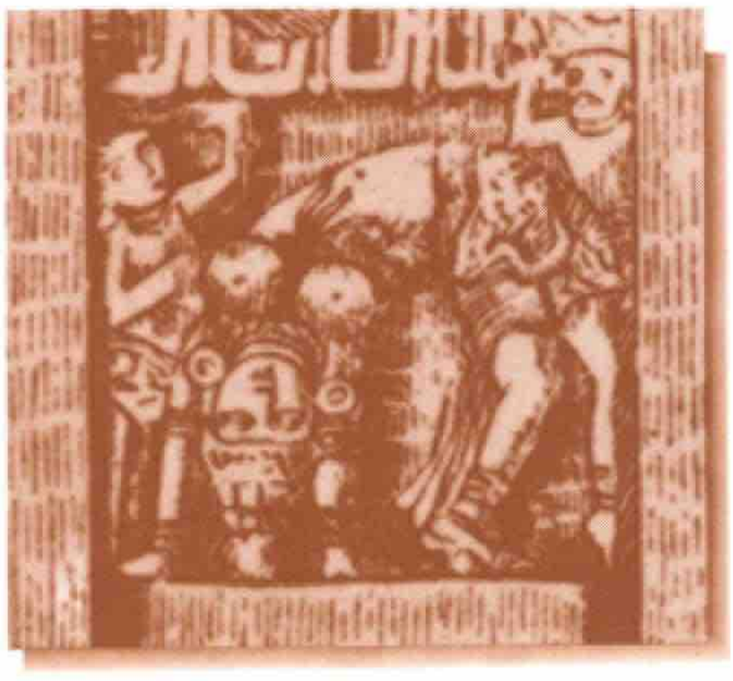

รูปที่ ๕๔ "อติกฺรานฺตมฺ"
ท่าก้าวยาว

การแสดงคือ ก้าวเท้าอย่างยาวไปก้าวหนึ่ง หันตัวกลับเอนหลังลงจนมือทั้งสองเท้าถึงพื้น แล้วถอนมือค่อยๆดัดตัวขึ้นมือทั้งสองรำไปด้วย

รูปที่ ๕๕ "วิษฺณุกฺรานฺตมฺ"
ท่าพระวิษณุย่างบาท

การแสดงคือ เอาเท้าขวาชี้ตรงไปข้างหน้า แล้วชี้ตรงขึ้นไปยังนภากาศอีกทีหนึ่ง ในขณะที่เหยียดแขนทั้งสองออก แขนซ้ายต่ำ แต่แขนขวาอยู่เบื้องบนของเท้าขวาที่ชี้ตรงขึ้นไปในอากาศนั้น

รูปที่ ๕๖ "อาวรฺตมฺ"
ท่าหันไปข้าง ๆ

การแสดงคือ งอเท้าขวายกเข่าขึ้นสูง และเหยียดเท้าตรงไปข้างหน้าแล้วหันไปทางขวา กำลังที่เท้าเหยียดอยู่เช่นนั้นมือรำไปตามจังหวะดนตรี

รูปที่ ๕๗ "โฑษาปาทมฺ"
ท่าแกว่งเท้า

การแสดงคือ งอเท้าขวายกเข่าขึ้นสูงแกว่งไปแกว่งมาทางข้างโน้นบ้างข้างนี้บ้าง แล้วมือรำไปตามจังหวะดนตรี

รูปที่ ๕๘ "วิวฺฤตฺตมฺ"
ท่าหมุนตัว

การแสดงคือ เหยียดมือและเท้ากางออกไปทำให้ตริก(ก้นกบ)หมุนไปรอบๆ แล้วใช้มือซ้ายรำพลิกกลับไปกลับมาในขณะที่ยักตัวไปมาอยู่นั้นด้วย

รูปที่ ๕๙ "ปารฺศฺวกฺรานฺตมฺ"
ท่าก้าวเท้าไปข้าง ๆ

การแสดงคือ ก้าวเท้าทั้งสองไปข้างๆ แล้วซักกลับมาและก้าวตรงไปข้างหน้าอย่างเต็มก้าวอีก ส่วนมือทั้งสองรำไปตามจังหวะดนตรี

รูปที่ ๖๐ "อรฺธสูจิ"
ท่าเขย่งซอยเท้ากึ่งหนึ่ง

การแสดงคือ เอาข้อมือทั้งสองพันกันที่หน้าอกแล้วยกขึ้นไปที่บ่าและศีรษะ เอาปลายเท้าขวางอจิกลงที่พื้นเหมือนกับเข็มฉะนั้น

รูปที่ ๖๑ "นาคาปสรฺปิตมฺ"
ท่านาคว่ายน้ำ

การแสดงคือ เอาเท้าทั้งสองไขว้กันแล้วชักก้าวไปข้างๆ ยกเท้าขวางอปลายเท้าขึ้นไปข้างบน ศีรษะตั้งตรงเหมือนงูแผ่แม่เบี้ย กางแขนทั้งสองออกรำไปตามจังหวะกระโดดไปข้างหน้าคดไปคดมา

รูปที่ ๖๒ "ตลสมฺโผฏิตมฺ"
ท่าดีดมือ

การแสดงคือ ก้าวเท้าเดินอย่างเร็ว และทุกก้าวที่เดินไปนั้นดีดมือไปด้วย คือดีดเหมือนนักเล่นไก่หรือนกเขานั้น ทำอาการเอี้ยวตัวไปมาในขณะเดินด้วย

รูปที่ ๖๓ "วฺฤษภกฺรีฑิตมฺ"
ท่าโคคะนอง

การแสดงคือ เอาส้นเท้าจดลงกับพื้น แล้วงอเท้าไปข้างหลังจนฝ่าเท้าจดโคนขา หดแขนทั้งสองงอเข้ามาแล้วเหยียดออกไป รำไปตามจังหวะดนตรี

รูปที่ ๖๔ "ทณฺฑปาทมฺ"
ท่าเหยียดเท้าตรง

การแสดงคือ งอเท้าขวาไปข้างหลังจนส้นเท้าจดโคนขา แล้วกลับเหยียดลงไปยังพื้นจนหัวแม่เท้าจดพื้นแล้วเหยียดเท้าตรงไปข้างหน้าเหมือนท่อนไม้ (เอามือทั้งสองเหยียดตรงไปข้างหน้าทำเป็นท่าแทงแล้วหดกลับเอามาประนมไว้ที่หน้าอก แต่ให้ปลายนิ้วต่ำลงข้างล่าง)

รูปที่ ๖๕ "นิเวศกรณมฺ"
ท่าเข้าโรง

การแสดงคือ เอามือทั้งสองงอเข้าไปแนบไว้ที่หน้าอก ทำให้หน้าอกผึ่ง แล้วชักมือออกรำทำให้ตัวม้วนกลมเหมือนท่าเข้าโรง

รูปที่ ๖๖ "เปฺรงฺโขลิตมฺ"
ท่าส่ายเท้า

การแสดงคือ ยกเท้าขึ้นส่ายไปส่ายมาแล้วก้าวไปก้าวหนึ่ง และมีการกระโดดขึ้นแล้วและย่อตัวลงด้วย ในขณะนี้ทำให้ตฺริก (ก้นกบ) ส่ายไปมาอยู่

รูปที่ ๖๗ "คฺฤธฺราวลีนกมฺ"
ท่านกอินทรีร่อน

การแสดงคือ เอาเท้าข้างหนึ่ง (ขวา) เหยียดไปข้างหลังงอเข่าน้อยๆ แขนกางออกไปอย่างเต็มที่เหมือนนกกางปีกร่อนอยู่ฉะนั้น

รูปที่ ๖๘ "นิตมฺพกรณมฺ"
ท่าเสมอ

การแสดงคือ ยกมือทั้งสองขึ้นให้มืออยู่เหนือโคนแขนทั้งสองข้าง หันปลายนิ้วชนกัน แต่ไม่ใช่ให้ติดกัน แล้วเต้นและรำเรื่อยไปเป็นจังหวะๆเข้ากับเสียงดนตรี ไม่มีหยุดจนเข้าในฉาก

รูปที่ ๖๙ "โลลิตมฺ"
ท่าโคลงศีรษะ

การแสดงคือ กางแขนทั้งสองออกไปแล้วงอกลับเข้ามาประทับที่หน้าอก เอี้ยวศีรษะไปมาแล้วหันมองไปทางซ้ายทีหนึ่ง แล้วและหันกับมาทางขวาอีก

รูปที่ ๗๐ "สฺขลิตมฺ"
ท่าพลาด

การแสดงคือ เมื่อก้าวเท้าขวาออกไปก้าวหนึ่งแล้วยกเข่าขึ้นส่ายไปส่ายมา เอามือทั้งสองเหยียดไปตามเข่านั้น คือให้อยู่บนเบื้องเข่านั้น แล้วรำพลิกมือไปมา เอามือทั้งสองเหวี่ยงไปข้างหลังแล้วเอากลับมารำอยู่ข้างบนเข่าอีก

รูปที่ ๗๑ “สรฺปิตมฺ”
ท่าเขยื้อน

การแสดงคือ ย่อตัวทำให้เท้างอแล้วให้เท้าขวาพาดไปทางขวาเอาเท้าซ้ายไปทางซ้าย ศีรษะตั้งตรง มือทั้งสองเหยียดกางออกรำพลิกมือไปมา

รูปที่ ๗๒ “วิทฺยุทฺภฺรานฺตมฺ”
ท่าฟ้าแลบ

การแสดงคือ เหยียดเท้าขวาไปข้างหลัง และพับขึ้นข้างบนจนปลายเท้าจดศีรษะแล้ว ทุกๆก้าวที่เขยื้อนไปทำให้ร่างกายไหวไปมา และมือรำไปตามจังหวะดนตรีด้วย

รูปที่ ๗๓ “สนฺนตมฺ”
ท่าโค้งแขน

การแสดงคือ กระโดดไปก้าวหนึ่งแล้วชักเท้าขวาไขว้เท้าซ้ายอีกเท้าหนึ่ง เอาเท้าซ้ายไขว้เท้าขวา กางแขนทั้งสองออกแล้วทำให้โค้งเป็นวง แต่ให้โค้งลงข้างล่าง

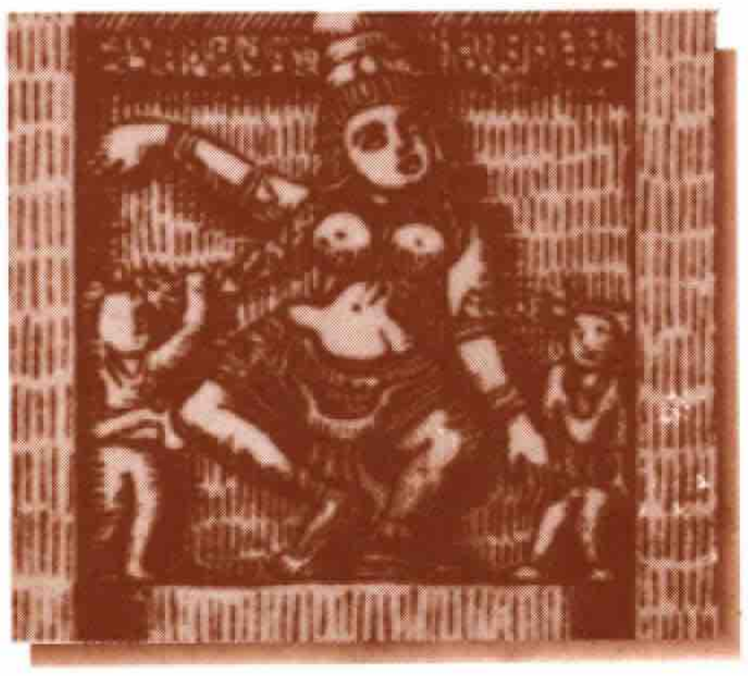

รูปที่ ๗๔ “วิวรฺตฺติกมฺ”
ท่าหมุนตัวรอบ

การแสดงคือ ขยับมือและเท้าออกไปเล็กน้อยแล้วทำให้ตฺริก (ก้นกบ) ส่ายไปมาอยู่รอบๆ เหยียดแขนซ้ายกางออกไปเต็มที่รำพลิกมือไปมาอยู่

รูปที่ ๗๕ "สูจิ"
ท่าปักเท้า

การแสดงคือ งอเท้าขวาเข้ามาแล้วยกเข่าขึ้นสูง แล้วเอาปลายหัวแม่เท้าจดตรงลงไปที่พื้นข้างหน้า ส่วนมือทั้งสองทำท่าต่างๆไปตามจังหวะดนตรี

รูปที่ ๗๖ "สิꣳหวิกฺรีฑิตมฺ"
ท่าสิงโตคะนอง

การแสดงคือ เอาส้นเท้าขวาจดลงกับพื้นแล้วงอเท้าไปข้างหลังจนฝ่าเท้าจดโคนขา แล้วยกหัวเข่าขึ้น เอาอีกเท้าหนึ่งกระโดดไปทีหนึ่ง มือทั้งสองเหยียดไปตามหัวเข่าขวารำกลับไปกลับมาอยู่เบื้องบนหัวเข่านั้น

รูปที่ ๗๗ "อรฺคลมฺ"
ท่าใส่ดาล

การแสดงคือ เอาเท้าขวาก้าวถอยหลังไปสองก้าวครึ่ง แล้วชักมือทั้งสองซึ่งเหยียดตรงไปข้างหน้าให้ค่อยๆลดลงและไกล้ตัวเข้ามา

รูปที่ ๗๘ "อูโรมณฺฑลมฺ"
ท่าม้วนที่อก

การแสดงคือ เอาเท้าทั้งสองไขว้กันเข้าและชักออกจากกัน เดินเอาปลายหัวแม่เท้าจดลงกับพื้นไป และในขณะนี้ยกมือทั้งสองขึ้นไขว้กันที่หน้าอก แล้วเอาออกห่างกันเล็กน้อยพอขยับมือได้ รำพลิกไปพลิกมาอยู่

รูปที่ ๗๙ “กริหสฺตกมฺ”
ท่างวงช้าง

การแสดงคือ - เอามือซ้ายประทับที่หน้าอก มือขวากำไว้คล้ายกำหมัด เท้าขวาเหยียดโค้งไปข้างหลัง

รูปที่ ๘๐ “สึหกรฺษิตกมฺ”
ท่าราชสีห์ลองเล็บ

การแสดงคือ เหยียดเท้าขวาตรงไปข้างหลัง มือทั้งสองเหยียดไปข้างหน้า และกวักลงพร้อมๆกัน น้อมตัวลงด้วย ทำเช่นนี้กลับไปกลับมา

รูปที่ ๘๑ “อุทฺฆฏฺฏิตมฺ”
ท่าเปิด

การแสดงคือ เปิดส้นเท้าขึ้นจากพื้น ยกมือทั้งสองไปไว้ที่หน้าอกใกล้ๆกันจนฝ่ามือเกือบติดกัน ทำท่าคล้ายจะปิดฝ่ามือซ้ายด้วยฝ่ามือขวา เอียงตัวไปข้างหนึ่งด้วย

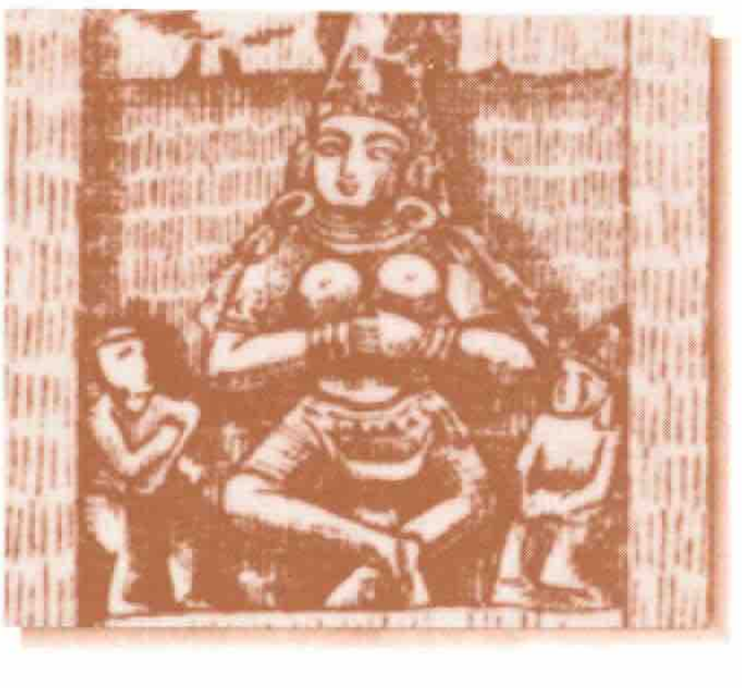

รูปที่ ๘๒ “มณิกากฺรีฑิตมฺ”
ท่าตักน้ำ

การแสดงคือ กระโดดไปแล้วเอาปลายเท้าจดลงยังพื้น และในขณะที่กระโดดลงนั้นต้องก้มหลังด้วย

รูปที่ ๘๓ "สมฺภฺรานฺตมฺ"
ท่าหมุนไปพร้อม

การแสดงคือ ชัดแขนขวาไปข้างหลังแล้วกลับงอหด เข้ามาอีก เอานิ้วมือจดที่โคนขาขวาทำเป็นท่าแทง

รูปที่ ๘๔ "ชนิตมฺ"
ท่าคลอดบุตร

การแสดงคือ เอามือข้างหนึ่งประทับที่ทรวงอก อีกข้างหนึ่งห้อยลงไปตามธรรมดา ปลายเท้าทั้งสองจดที่พื้นแน่นแล้วงอตัวลง

รูปที่ ๘๕ "อุปสฺฤตกมฺ"
ท่านอบน้อม

การแสดงคือ ชัดเท้าขวาไปข้างหน้าเพียงเล็กน้อย มือทั้งสองเหยียดตามออกไปแล้วน้อมตัวลงเหมือนกับทำความเคารพท่านผู้ใหญ่

รูปที่ ๘๖ "ปารฺศฺวชานุ"
ท่ากางเข่าไปข้าง ๆ

การแสดงคือ เท้าข้างหนึ่งยืนอยู่ตามธรรมดา อีกข้างหนึ่งงอไปข้างหลังจนปลายเท้ายันโคนขาที่ยืนอยู่นั้นแล้วกางเข่าไปข้างๆ มือซ้ายกำหมัดแล้วเอามาประทับไว้ที่หน้าอก

รูปที่ ๘๗ “มทสฺขลิตกมฺ”
ท่าเมาโซเซ

การแสดงคือ เอามือทั้งสองห้อยลงตามปรกติ ศีรษะตั้งตรง เท้าทั้งสองทำเป็นเดินไปบ้าง จิกปลายเท้าไปบ้าง

รูปที่ ๘๘ “วิกฺษิปฺตมฺ”
ท่าซัดส่าย

การแสดงคือ ซัดมือและเท้าไปข้างหลังบ้าง ข้างๆ บ้าง และหมุนตัวไปทางเดียวไม่มีย้อนกลับ

รูปที่ ๘๙ “อุทฺวฺฤตฺตมฺ”
ท่าหงายหน้า

การแสดงคือ มือทั้งสองทำเป็นท่าห้าม กายหันไปอย่างไม่พอใจ เบือนหน้าไปข้างๆ

รูปที่ ๙๐ “อุรูวฺฤตฺตมฺ”
ท่ายกโคนขา

การแสดงคือ ยกมือทั้งสองขึ้นแล้วย้ายไปข้างขวาและงอไปข้างหลังจนถึงโคนขาขวา แล้วย่อตัวลงทำให้เข่ากางน้อยๆออกไปทั้งสองข้าง

รูปที่ ๙๑ "อากุษิปุตม์"
ท่าคัดค้าน

การแสดงคือ ชัดมือและเท้าไปค่อยๆ แต่เร็วที่สุด

รูปที่ ๙๒ "ศกฏาสุยม์"
ท่าล้อเกวียน

การแสดงคือ นอนพังพาบลงกับพื้น เหยียดเท้าให้ตรงออกไป เอาหัวแม่เท้าจดลงกับพื้นแล้วจึงยกเท้างอตวัดมาทางศีรษะจนเอามือทั้งสองจับปลายเท้าไว้ได้ หน้าอกแอ่นอย่างเต็มที่จนเป็นวงกลมได้ระดับกับแขนและขา

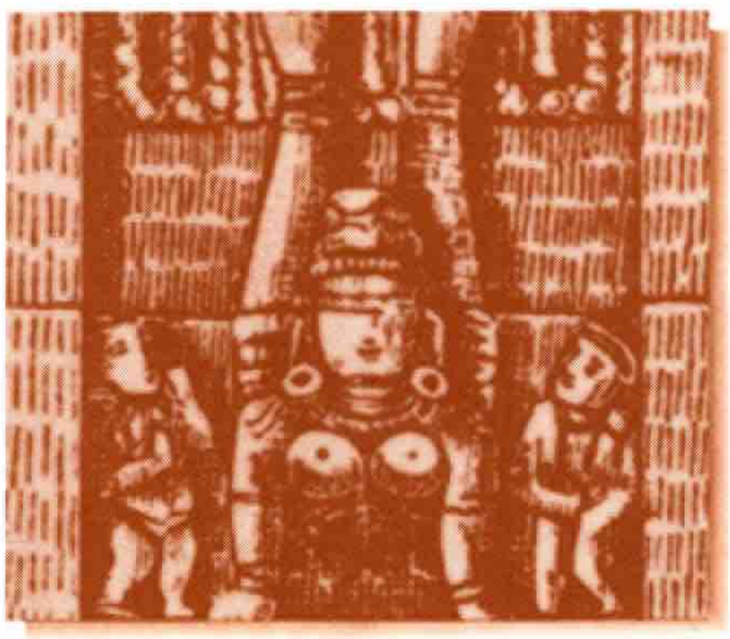

รูปที่ ๙๓ "คงฺคาวตรณม์"
ท่าข้ามน้ำ

การแสดงคือ เดินกระโหย่งเท้า ทำมือเป็นรูปธงสามชายคือ เอาหัวแม่มืองอเข้าจดที่โคนนิ้วชี้ และงอนิ้วชี้ด้วยทั้งสองมือแล้วเอามาประจบกันเข้า หย่อนมือลงไปแล้วน้อมศีรษะตามลงไปด้วย ทำให้โค้งเหมือนน้ำไหลออกจากปากกระบอกไม้

ท่าต่อไปนี้มีในตำราแต่ไม่มีรูปปรากฏ

“นิกุฏฺฏกมฺ”
ท่าโขกมือและเท้า

การแสดงคือ มือทั้งสองกำหมัดแล้วยกขึ้นไปไว้ในระหว่างศีรษะกับแขนเอาเขกซึ่งกันและกัน พร้อมกับเอาเท้ากระแทกกันด้วย คือเอามือเขกกัน ในส่วนข้างขวาก็เอาเท้าขวากระแทกเท้าซ้าย ถ้าเอามือเขกกันในส่วนข้างซ้าย ก็เอาเท้าซ้ายกระแทกเท้าขวา

“อรฺธนิกุฏฺฏกมฺ”
ท่ากระทืบเท้าข้างเดียว

การแสดงคือ ยกมือทั้งสองขึ้นไประหว่างศีรษะกับแขน หันปลายนิ้วมือชนกันแล้วงอเฉยไว้ในเวลาเดียวกันนี้เอาเท้าข้างหนึ่งกระแทกที่เท้าอีกข้างหนึ่ง

“ตลวิลาสิตมฺ”
ท่าเล่น ณ พื้น

การแสดงคือ ตั้งส้นเท้าลงกับพื้นกระดกปลายเท้าขึ้น แล้วยกเท้าขึ้นข้างๆ ทำเช่นนี้ทีละเท้า ส่วนมือยกขึ้นแล้วทำให้ฝ่ามืองอลงข้างล่าง

“นิวฺฤตฺตมฺ”
ท่าหันกลับ

การแสดงคือ ทำมือและเท้าเป็นท่าห้าม คือเอาส้นเท้ากดแน่นที่พื้นแล้วกระดกปลายเท้าขึ้น มือนั้นยกขึ้นแบตั้งไว้ทั้งสองข้าง แล้วชัดไปข้างละมือรำไปรำมา ในขณะที่ทำให้ตฺริก (ก้นกบ) หมุนไปรอบๆ

“วินิวฺฤตฺตมฺ”
ท่าเหลียวรอบ ๆ

การแสดงคือ เอาปลายเท้าจิกลงที่พื้นแน่นดีแล้ว และทำให้ตฺริก (ก้นกบ) หมุนไปรอบๆ ในขณะที่เหยียดมือทั้งสองกางออกรำเข้ากับจังหวะดนตรี

“นิศุมฺภิตมฺ”
ท่าฆ่า

การแสดงคือ เอาเท้าขวางอเหยียดไปทางข้างหลัง หน้าอกแอ่นตึงเครียด แล้วเอาหัวแม่มือขวาเข้าไปจดที่หน้าผาก

“คชกฺรีฑิตกมฺ”
ท่าช้างคะนอง

การแสดงคือ งอมือซ้ายไปที่หูซ้าย มือขวายกงอขึ้นทำเป็นท่ากวักเหมือนยอดเถาวัลย์เลื้อย และในขณะเดียวกันนี้งอเท้าขวายกขึ้นพ้นพื้นแกว่งไปแกว่งมาแล้วหย่อนลงไปยังพื้น แต่ยืนด้วยส้นเท้าในส่วนข้างขวา

“ครุฑปฺลุตกมฺ”
ท่าครุฑกระโดด

การแสดงคือ เท้าขวาเหยียดตรงไปข้างหลัง มือทั้งสองยกขึ้นทำเป็นกวักคล้ายกับยอดเถาวัลย์เลื้อย หน้าอกแอ่นเต็มที่

“กณฺฐสูจิ”
ท่าชี้ที่คอ

การแสดงคือ เอาปลายเท้าข้างหนึ่งจิกลงที่พื้น ตะแคงตัวให้ข้างข้างหนึ่งสูงขึ้น มือซ้ายประทับที่หน้าอก มือขวางอเข้ามาจนปลายนิ้วจดที่คอ

“ปริวฺฤตฺตมฺ”
ท่าหมุนรอบ ๆ

การแสดงคือ เอามือทั้งสองยกขึ้นทำท่าคล้ายไขว้กันแล้วเอาออกจากกัน เอาเท้าข้างหนึ่งจิกอยู่ที่พื้นชัดออกไปข้างหน้าบ้างข้างๆ บ้าง และในขณะนี้ทำให้ตฺริก (ก้นกบ) ส่ายไปรอบๆ

“วิษกมฺภมฺ”
ท่าใส่ลูกดาล

การแสดงคือ ยกมือขวาขึ้นทำให้นิ้วตั้งเหมือนจะแทงด้วยมือ เท้าข้างขวากระแทกที่พื้น และในเวลาเดียวกันนี้มือซ้ายประทับที่หน้าอก

“อปกฺรานฺตมฺ”
ท่าก้าวเท้าไปข้างหน้า

การแสดงคือ งอเท้าขวาไปข้างหลังส่ายไปมาอยู่ แล้วก้าวมาข้างหน้าทำเป็นพลาดไปพลาดมา มือทั้งสองรำไปเข้าจังหวะกับดนตรี

“มยูรลลิตมฺ”
ท่านกยูงรำแพน

การแสดงคือ เหยียดเท้าขวาไปข้างหลังทำให้งอเหมือนหางแมงป่อง มือทั้งสองกางออกไปตามจังหวะดนตรี ในขณะนี้ทำให้ตฺริก (ก้นกบ) ส่ายไปรอบๆ

“ปฺรสรฺปิตกมฺ”
ท่าไสเท้า

การแสดงคือ กางแขนขวาออกไปรำอยู่ แขนซ้ายยกขึ้นทำมืองอเหมือนยอดเถาวัลย์ เท้าก้าวเอาฝ่าเท้าไถไปกับพื้น

“ตลสงฺขฏฺฏิตมฺ”
ท่าขยี้ฝ่ามือ

การแสดงคือ ยกเข่าขึ้นส่ายไปส่ายมาแล้วก้าวไปทีหนึ่ง ฝ่ามือทั้งสองประเชิญกันที่หน้าอกแล้วเหยียดมือซ้ายออกไปรำไปมาอยู่

“อวหิตฺตกมฺ”
ท่าย่องเบา

การแสดงคือ ทำเท้าเหมือนท่าคลอดบุตร คือเอาปลายเท้าจดลงกับพื้น ยกมือทั้งสองขึ้นเอาปลายเล็บชนกัน แล้วลดมือทั้งสองลงทีละน้อยๆ

“เอลกฺรีฑิตมฺ”
ท่าแพะคะนอง

การแสดงคือ กระโดดไปทอดหนึ่งแล้วเดินไปตามธรรมดา แต่ย่อตัวในขณะที่เดินไปนั้น

ตอนที่ ๒
ว่าด้วยตำรารำของไทย

ตำรานาฏศาสตร์ซึ่งพวกพราหมณ์ชาวอินเดียนำมาแสดงในสยามประเทศนี้ รูปตำราจะเป็นอย่างไรไม่มีทางที่จะทราบชัด เพราะเวลาล่วงมาช้านาน และเป็นการก่อนสมัยที่ใช้วิธีพิมพ์หนังสือ ในชั้นนั้นความรู้ตำรับตำราอันใดก็เป็นแต่อาศัยสาธยายทรงจำไว้ ฤๅแม้จะได้เขียนลงเป็นตัวอักษรก็มีน้อยฉบับไม่แพร่หลาย ถึงกระนั้นก็ดีมีเค้าเงื่อนพอจะสันนิษฐานได้ว่าตำรานาฏศาสตร์ที่พวกพราหมณ์ชาวอินเดียได้พามานั้น คงจะได้แปลออกเป็นภาษาไทยทั้งคัมภีร์ฤๅแต่บางส่วน แล้วบอกเล่าสั่งสอนกันสืบมา ความข้อที่กล่าวมานี้รู้ได้ด้วยมีตำราท่ารำของไทย และมีชื่อสำหรับเรียกท่าต่างๆทำนองเดียวกับตำรานาฏศาสตร์ของอินเดีย เป็นแต่มาแปลงชื่อเรียกเป็นภาษาไทย อันเป็นธรรมดาของการแปล ชื่อท่ารำในตำราไทยซึ่งคล้ายกับชื่อท่ารำของชาวอินเดียก็ยังปรากฏอยู่หลายชื่อ ทั้งนี้เป็นหลักฐานว่าตำรารำของไทยเดิมแปลมาแต่ตำรานาฏศาสตร์ของชาวอินเดีย แต่จะได้แปลไว้เพียงไร และต้นฉบับที่แปลไว้จะเป็นอย่างไร ข้อนี้ทราบไม่ได้ ด้วยตำรับตำราต่างๆของไทยเราเป็นอันตรายสูญเสียเมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าข้าศึกโดยมาก **ตำรารำ**ซึ่งรวบรวมได้ไว้ในหอพระสมุดฯบัดนี้มีเก่าที่สุดเพียงสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ เป็นตำราท่ารำต่างๆเขียนรูประบายสีปิดทอง เล่ม ๑ เหลืออยู่แต่สมุดตอนข้างต้น ตอนปลายขาดหายไปเสียแล้ว อีกเล่มหนึ่งเป็นตำราท่ารำเหมือนกับเล่มที่กล่าวมาแล้ว แต่เขียนฝุ่นเป็นลายเส้นเดียว รูปภาพเป็นฝีมือช่างครั้งรัชกาลที่ ๒ ฤๅที่ ๓ แต่มีภาพท่ารำบริบูรณ์ถึง ๖๖ ท่า สมุดเล่มนี้ได้มาแต่ในพระราชวังบวรฯ เทียบดูกับตำราเล่มรัชกาลที่ ๑ เห็นเรียงลำดับท่าต่างๆเป็นระเบียบเดียวกัน เป็นหลักฐานให้เห็นว่าตำราเล่มที่ได้มาจากพระราชวังบวรฯเป็นของคัดสำเนามาจากเล่มรัชกาลที่ ๑ และเป็นหลักให้รู้ได้อีกอย่าง ๑ ว่าท่ารำต่างๆที่ขาดไปจากเล่มรัชกาลที่ ๑ นั้นจะเป็นท่าใดๆบ้าง อาศัยหลักฐานที่ได้จากสมุดตำราทั้ง ๒ เล่มนั้นเข้าใจว่าตำรารำเช่นนี้มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาแล้ว แต่เป็นอันตรายเสียเมื่อครั้งเสียกรุงฯ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชคงจะได้โปรดเกล้าฯให้ประชุมพวกครูละครทำตำราท่ารำขึ้นใหม่ไว้เป็นแบบแผนสำหรับพระนคร ครั้นต่อมาเจ้านายซึ่งทรงศักดิ์สูง เช่นกรมพระราชวังบวรฯ เป็นต้น จึงโปรดให้คัดสำเนาตำรานั้นไปรักษาไว้เป็นแบบฉบับสำหรับหัดโขนละคร ตำราฟ้อนรำของเก่าได้พบแต่ ๒ เล่มที่กล่าวมาเท่านี้ เห็นว่าควรจะพิมพ์รักษาไว้ในสมุดเล่มนี้ด้วย แต่รูปภาพในต้นฉบับเดิม ฉบับหนึ่งบกพร่อง อีกฉบับหนึ่งก็เป็นแต่อย่างเขียนร่าง จึงได้ให้**พระวิทยประจง**

(จ่าง โชติจิตระกะ) ช่างในกรมศิลปากร กับ**ขุนประสิทธิ์จิตรกรรม** (อยู่ ทรงพันธุ์) ช่างเขียนในหอพระสมุดฯ ช่วยกันเขียนภาพใหม่ตามแบบท่ารำในตำราเดิมพิมพ์ไว้ในสมุดเล่มนี้

ชื่อที่เรียกท่ารำต่างๆ ในตำราของไทยเรา พิเคราะห์ดูปะปนเป็นหลายชั้น ที่เป็นชั้นเดิมคงตามคำแปลจากตำราอินเดียก็จะมีที่คลาดเคลื่อนเลือนเสียจากคำเดิมโดยบอกสืบกันมาหลายต่อก็มี และที่คิดประดิษฐ์ขึ้นใหม่ในชั้นหลังก็มี ความที่กล่าวนี้เห็นได้ในคำกลอนของเก่าอันว่าด้วยตำราท่ารำมีอยู่ ๓ บท คือเป็นกลอนสุภาพแต่งบอกท่าตำรารำไว้แต่โบราณบทหนึ่งในบทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ ตอนพระนารายณ์ล่อนนทุก คัดแต่ท่าเฉพาะที่จะรำในบทนั้นไปเรียงไว้ในกลอนบท ๑ มีคำไหว้ครูของพวกละครชาตรี (โนรา[๑]เมืองนครศรีธรรมราช) บท ๑ จะคัดมาพิมพ์ไว้ในที่นี้พอให้เห็นเป็นตัวอย่าง

---

[๑] มโนราห์ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๒๕ หน้า ๖๒๕ อธิบายว่าเป็นศิลปะการแสดงพื้นเมืองอย่างหนึ่งของภาคใต้ มีแม่บทท่ารำอย่างเดียวกับละครชาตรี (กวป.)

กลอนตำรารำ

◎ เทพประนมปฐมพรหมสี่หน้า
ผาลาเพียงไหล่พิสมัยเรียงหมอน
กระต่ายชมจันทร์จันทร์ทรงกลด
เยื้องกรายฉุยฉายเข้าวง
กินนรรำซ้ำช้างประสานงา
ภมรเคล้ามัจฉาชมวาริน
ท่าโตเล่นหางนางกล่อมตัว
ลมพัดยอดตองบังพระสุริยา
นาคาม้วนหางกวางเดินดง
ช้างหว่านหญ้าหนุมานผลาญยักษ์
กินนรฟ้อนฝูงยูงฟ้อนหาง
ตระเวนเวหาขี่ม้าตีคลี
รำกระบี่สี่ท่าจีนสาวไส้
เมขลาล่อแก้วกลางอัมพร
ท่าเสือทำลายห้างช้างทำลายโรง
กลดสุเมรุเครือวัลย์พันไม้
กระหวัดเกล้าขี่ม้าเลียบค่าย
ชักชอสามสายย้ายลำนำ
สอดสร้อยมาลาช้านางนอน
กังหันร่อนแขกเต้าเข้ารัง
พระรถโยนสารมารกลับหลัง
มังกรเลียบท่ามุจลินท์
ท่าพระรามาก่งศิลป์
หลงใหลได้สิ้นหงส์ลินลา
รำยั่วชักแป้งผัดหน้า
เหราเล่นน้ำบัวชูฝัก
พระนารายณ์ฤทธิรงค์ขว้างจักร
พระลักษมณ์แผลงอิทธิฤทธี
ขัดจางนางท่านายสารถี
ตีโทนโยนทับงูขว้างค้อน
ท่าชะนีร่ายไม้ทิ้งขอน
กินนรเลียบถ้ำหนังหน้าไฟ
โจงกระเบนตีเหล็กแทงวิสัย
ประลัยวาตคิดประดิษฐ์ทำ
กระต่ายต้องแร้วแคล้วถ้ำ
เป็นแบบรำแต่ก่อนที่มีมา

บทนางนารายณ์

◎ เทพประนมปฐมพรหมสี่หน้า
ทั้งกวางเดินดงหงส์บิน
อีกช้านางนอนภมรเคล้า
เมขลาโยนแก้วแววไว
ลมพัดยอดตองพรหมนิมิต
ย้ายท่ามัจฉาชมสาคร
ฝ่ายว่านนทุกก็รำตาม
ถึงท่านาคาม้วนหางวง
สอดสร้อยมาลาเฉิดฉิน
กินรินเลียบถ้ำอำไพ
แขกเต้าผาลาเพียงไหล่
มยุเรศฟ้อนในอัมพร
ทั้งพิสมัยเรียงหมอน
พระสี่กรขว้างจักรฤทธิรงค์
ด้วยความพิสมัยใหลหลง
ก็ชี้ลงถูกเพลาเข้าทันใด

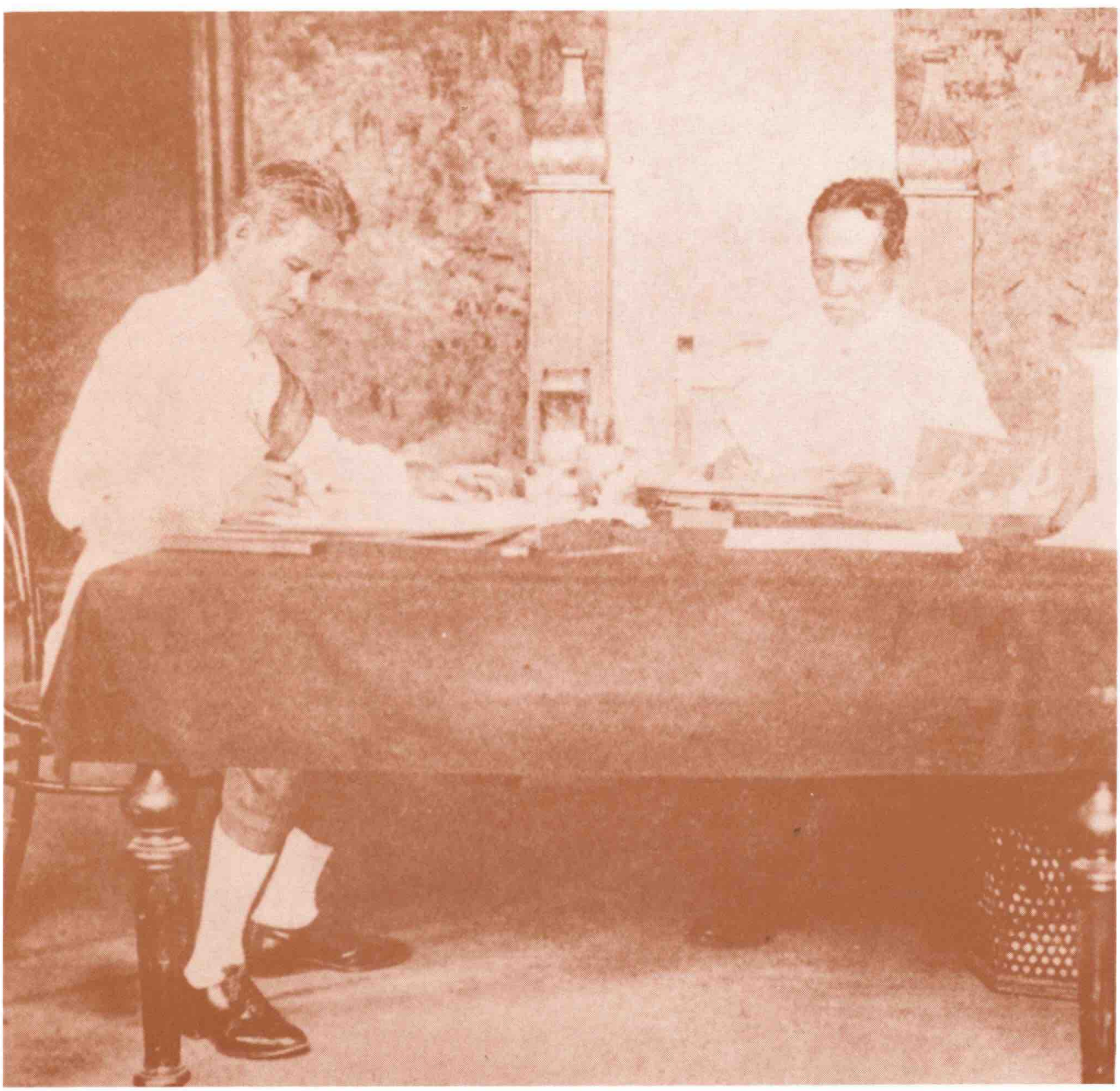

ขุนประสิทธิ์จิตรกรรม (อยู่ ทรงพันธุ์) กับพระวิทยประจง (จ่าง โชติจิตระกะ) ช่างเขียนตำรารำ

ภาพตำรารำฝีมือวาดของขุนประสิทธิ์จิตรกรรม (อยู่ ทรงพันธุ์)
และพระวิทยประจง (จ่าง โชติจิตระกะ)

เทพประนม

ปฐม

พรหมสี่หน้า

สอดสร้อยมาลา

ข้านางนอน

ผาลาเพียงไหล่

พิสมัยเรียงหมอน

กังหันร่อน

ภมรเคล้า

แขกเต้าเข้ารัง

กระต่ายชมจันทร์

พระจันทร์ทรงกลด

พระรถโยนสาร

จ่อเพลิงกาฬ

หนุมานผลาญปักษ์

พระรามโก่งศร (พระหริรักษ์โก่งศิลป์)

ช้างประสานงา (คชรินทร์ประสานงา)

ช้างสะบัดหญ้า

ขี่ม้าตีคลี

สารถีชักรถ

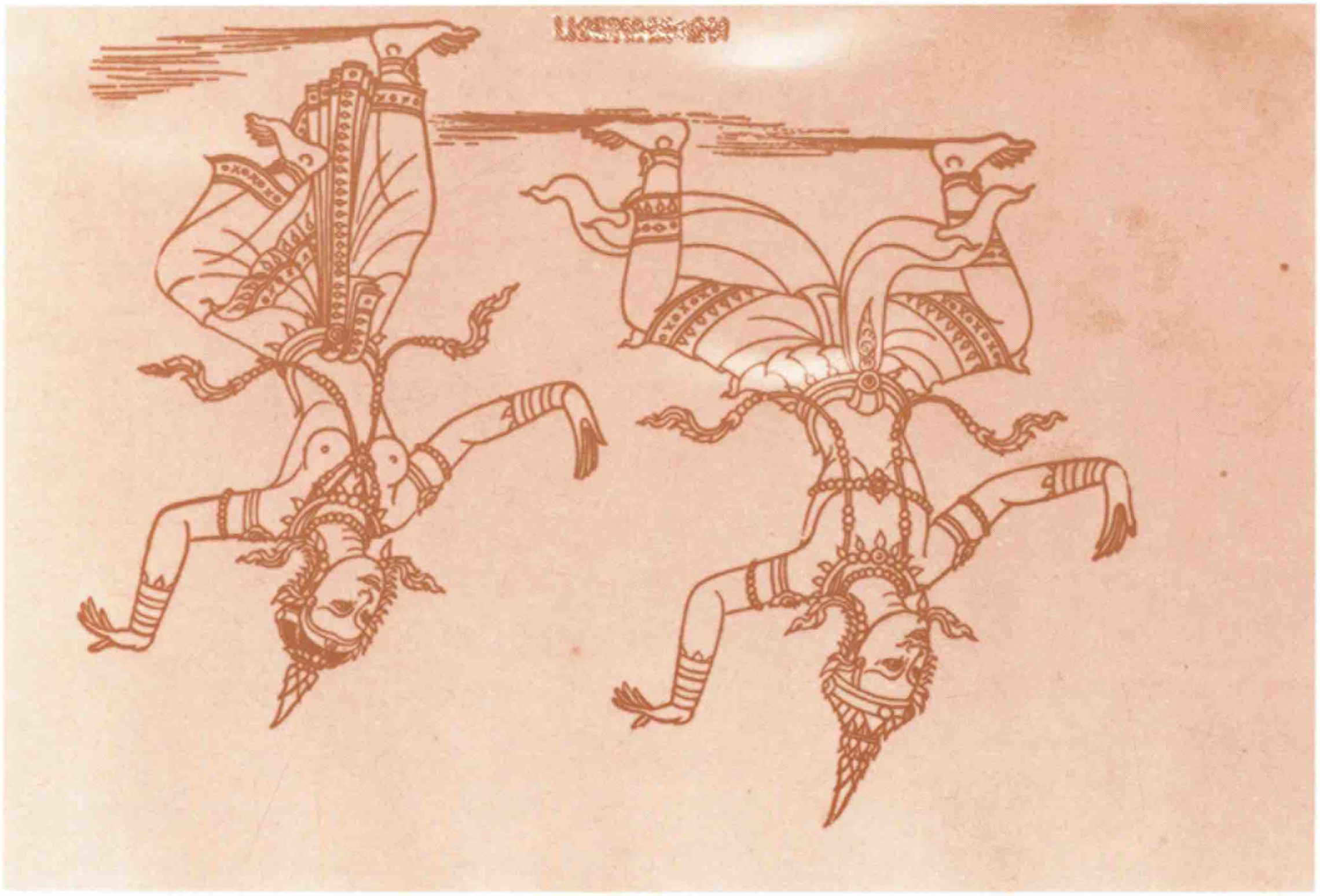

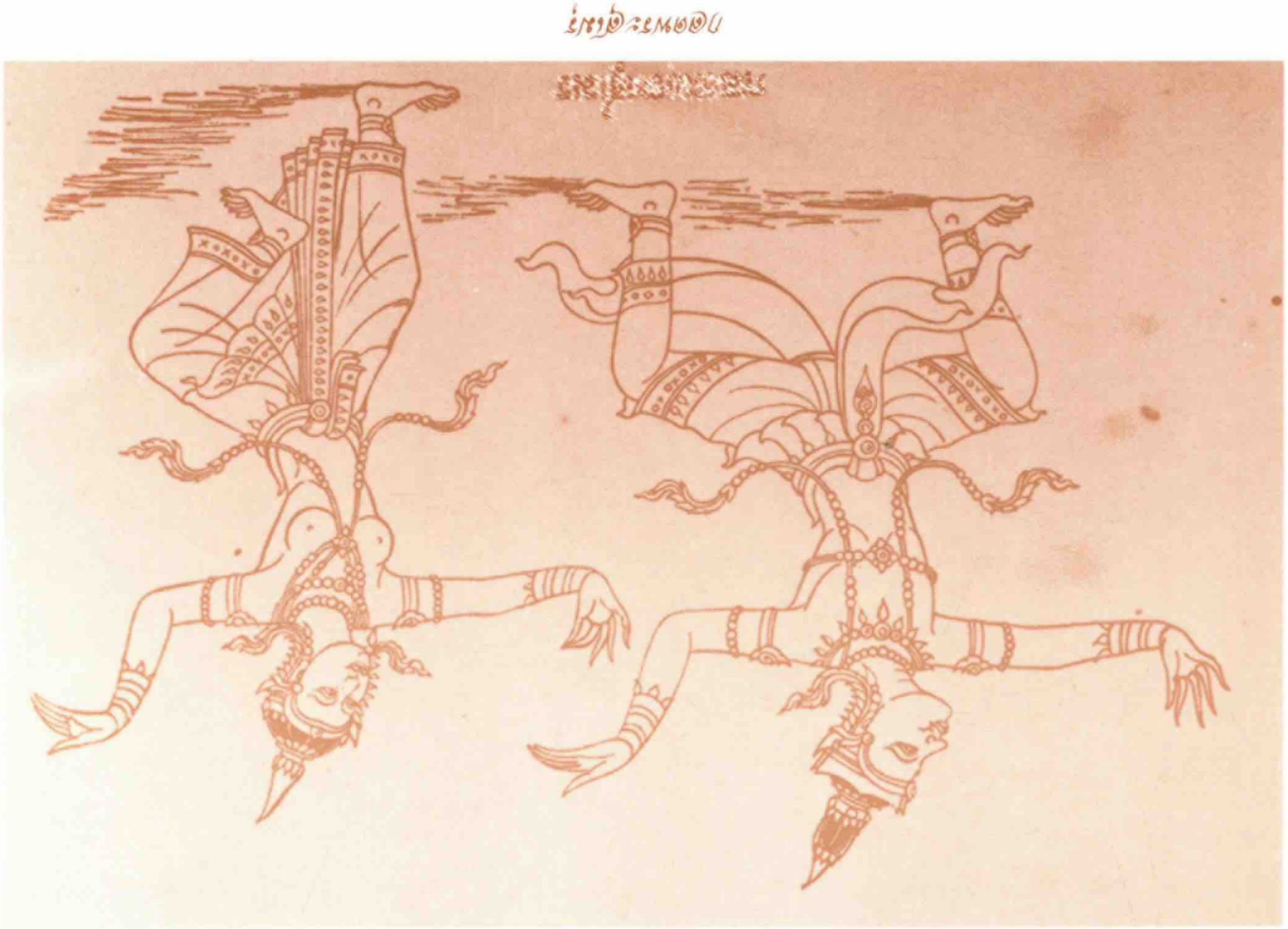

นาคาม้วนหาง

กวางเดินดง

หงส์ลีลา

ชักแป้งผัดหน้า

เหราเล่นน้ำ

กินนรเลียบถ้ำ (กินรินเลียบถ้ำ)

ยังคิดประดิษฐ์รำ

กระหวัดเกล้า

ตีโทนโยนทับ

งูขว้างค้อน

ป้อจาชมสาคร

กินนรฟ้อนโอ่

สังโตเล่นหาง

นางกล่อมตัว

บัวชูฝัก

ขอนทิ้งอก

พระลักษมณ์แผลงฤทธิ์

เสือทำลายห้าง

ข้างทำลายโรง

ฉุยฉายเข้าวัง

หนังหน้าไฟ

เครือวัลย์พันไม้

เยื้องพายกฤษ

มังกรเล่นน้ำ (มังกรเที่ยวหาวารินี)

ลมพัดยอดตอง

จันสาวไส้

วิสัยแทงตรี

ชะนีร่ายไม้

ชี่ม้าเลียบค่าย

นกยูงฟ้อนหาง (มยุเรศฟ้อนหาง)

ชัดลางนาง

เมขลาโยนแก้ว

กระต่ายตื่นตอง

โจงกระเบนตีเหล็ก

บังพระสุริยา

ชักกระบี่สี่ท่า

ประลัยวาต

กินนรรำ

กินนรรำ

มารกลับหลัง

รำยั่ว

นารายณ์ชว้างจักร

ชักชอสามสาย

หลงใหลได้สั่น

กลอนไหว้ครูละครชาตรี

◎ สอนเอยสอนรำ
ปลดปลงลงมา
วาดไว้ปลายอก
ชัดสูงขึ้นเพียงหน้า
ปลดปลงลงมาใต้
นี่เรียกรูปวาด
ท่านี้คงเรียน
ฉันนี้เหวยนุช
ฉันนี้นงคราญ
รำเล่นสูงสุด
ครุฑเฉี่ยวนาคได้
ทำท่าหนุมาน
รำท่าเทวา
ท่านางมัทรี
ท่าพระดาบส
สี่มุมปราสาท
ฉันนี้ตนกลม
ครูให้ข้ารำเทียมบ่า
แล้วให้ข้ารำเพียงพก
เรียกแม่ลายกนกผาลา
เรียกช่อระย้าดอกไม้
ครูให้ข้ารำโคมเวียน
ไว้วงให้เหมือนรูปเขียน
ท่าจ่าเทียนพาดตาล
พระพุทธเจ้าห้ามมาร
พระรามเธอข้ามสมุทร
เป็นท่าพระยาครุฑร่อนมา
ร่อนกลับไปในเวหา
เหาะทะยานไปเผาลงกา
สารถีขี่ม้าชักรถ
จรลีหว่างเขาวงกต
ลีลาจะเข้าอาศรม
วาดไว้เป็นหน้าพรหม
เรียกพระนารายณ์น้าวศร
(ผู้บอกให้จำได้แต่เท่านี้)

พอสังเกตเห็นได้ว่าท่ารำที่กล่าวในกลอนทั้ง ๓ บท[๑] นี้มาแต่แบบเดิมแบบเดียวกัน เพี้ยนกันไปบ้างด้วยต่างถิ่นต่างฐาน และคิดชื่อเรียกขึ้นใหม่บ้าง

---

[๑] กลอนทั้ง ๓ บท คือ กลอนตำรารำ บทนางนารายณ์ [หน้า ๑๐๔] และกลอนไหว้ครูละครชาตรี [หน้า๑๓๙] (กวป.)

ตอนที่ ๓

ว่าด้วยเพลงฟ้อนรำ

ท่ารำต่างๆ เช่นเขียนไว้ในตำรา ที่จริงเป็นแต่ส่วนหนึ่งหรือตอนหนึ่งของท่านั้นๆ เพราะยังมีกระบวนฟ้อนรำที่จะตั้งต้นวาดวงไปถึงท่าเช่นเขียนไว้ และจะเยื้องกรายจากท่าเช่นนั้นเปลี่ยนเป็นท่าอื่นต่อๆ ไปอีก กระบวนเช่นกล่าวนี้เรียกว่า**เพลงรำ** มีทั้งจังหวะช้าและจังหวะเร็ว ที่ในกรุงเทพฯ เรียกกันว่า **"เพลงช้า"** และ **"เพลงเร็ว"** แต่พวกละครชาตรีเมืองนครศรีธรรมราชเรียกว่า **"เพลงครู"** อันเพลงช้า เพลงเร็ว หรือเพลงครูนี้ คือ คิดเอาท่ารำต่างๆ ในตำราไปเชื่อมต่อๆ กันเป็นกระบวนรำ ความที่กล่าวนี้ถ้าสังเกตดู เมื่อละครรำเพลงช้าก็จะพึงเห็น ด้วยย่อมตั้งต้นขึ้นท่า "เทพประนม" อันเป็นท่าต้นในตำรารำเป็นนิตย์ และยังถือกันเป็นคติว่าใครจะหัดเป็นละครต้องหัดรำเพลงก่อนอย่างอื่น เพราะบรรดาท่ารำของละครอยู่ในเพลงช้า เพลงเร็ว ฤๅเพลงครูทั้งนั้น ใครรำเพลงได้ก็ชื่อว่าฟ้อนรำได้ตามตำรา ยังแต่จะต้องรู้จักเลือกท่ารำไปใช้ในเวลาจะต้องรำเฉพาะท่าสำหรับแสดงอารมณ์ตัวคนที่ตนทำบทในเรื่องละคร จึงหัดใช้บทเนื่องกับหัดรำเพลงต่อไป

สันนิษฐานว่าเพลงรำที่เรียกว่าเพลงช้า เพลงเร็วก็ดี ฤๅเพลงครูก็ดี ชั้นเดิมคงเอาท่ารำในตำรามาผูกไว้ทั้งหมดฤๅโดยมาก และในการเล่นละครนั้นถ้าเมื่อใดประสงค์จะอวดฝีมือตัวละครก็ให้รำเพลงแสดงว่าตัวละครนั้นเป็นผู้รู้ตำรา และอาจจะรำได้งามดังตำรา เพราะฉะนั้นในบทละครที่กำหนดให้รำเพลงจึงมักมีรำเพลงแต่บทนายโรงและนางเอก ชั้นเสนา กำนัล ฤๅยักษ์ ลิงหามีที่จะให้รำเพลงโดยลำพังไม่ ถ้าความสันนิษฐานถูกต้องดังว่านี้ ละครที่เล่นกันแต่โบราณ เล่นเวลาหนึ่งก็เห็นจะมีรำเพลงเพียงครั้งหนึ่งฤๅสองครั้ง แต่เพลงที่รำนั้นคงยาวและรำนานจึงจบทำนองเดียวกับ**ละครรำ "เพลงฝรั่ง"** กันในชั้นหลัง ครั้นต่อมาจะเกิดแต่อยากอวดว่ามีตัวละครดีมาก ฤๅมิฉะนั้นจะถือเคร่งครัดตามหน้าพาทย์ที่บอกไว้ในบทละคร ซึ่งเดิมเขาตั้งใจจะให้เลือกรำก็ได้มิรำก็ได้ ใช้รำเพลงไปเสียทุกแห่ง รำเพลงสิย่อมเปลืองเวลานานดังกล่าวแล้ว เมื่อรำหลายหนเข้าก็เกิดจำเป็นต้องตัดท่าที่เคยมีในเพลงรำเสียบ้าง ให้รำเพลงแล้วเร็วเข้า ท่าในตำราจึงเหลืออยู่ในเพลงรำน้อยลงโดยลำดับมา ที่ละครฟ้อนรำกันอยู่ทุกวันนี้มีท่าที่ยังคงใช้อยู่เห็นจะไม่ถึงครึ่งตำรา ถึงกระนั้นการที่ฝึกหัดรำละครกว่าจะรำได้สันทัดย่อมเป็นการลำบาก ต้องฝึกหัดกันช้านานนับด้วยปี และมักต้องฝึกหัดมาแต่เล็กเมื่อตัวยังอ่อน จึงจะดัดได้ท่าทางตามนิยมว่างามในกระบวนฟ้อนรำ ที่ว่าตามนิยมนั้นเพราะ**ตำราท่ารำ**ที่ทำเป็นรูปภาพไว้ จะเป็นภาพอินเดียเช่นที่เทวสถานจิทัมพรัมก็ดี ฤๅภาพไทยเช่นที่มีแบบอยู่ในหอพระสมุดฯ ก็ดี พ้นวิสัยที่มนุษย์จะทำได้ให้เหมือนกับรูปภาพทีเดียว ทำได้แต่พอใกล้ครูบาต้องแก้ไขประกอบกับความนิยมเห็นว่างาม เพราะเหตุนี้ไทย พม่า และชวาแม้หัดฟ้อนรำตามแบบอินเดียด้วยกัน แต่กระบวนรำละครไทย ละครพม่า ละครชวาจึงผิดกันไปตามนิยมของชาตินั้นๆ คงแต่พอจะสังเกตรู้ได้ว่าแบบเดิมได้มาแต่อินเดียด้วยกันเท่านั้น

ท่าละครไทยรำตามตำราเป็นอย่างไร ได้ถ่ายรูปพิมพ์ไว้ให้เห็นเป็นตัวอย่างต่อไปนี้ ทั้ง"ละครชาตรี" เมืองนครศรีธรรมราช และ "ละครใน" ที่รำกันในกรุงเทพฯ

หมื่นระบำบรรเลง (คล้าย พรหมเมศร) ครูละครโนรา จังหวัดนครศรีธรรมราช

การแสดงท่าละครชาตรีของเมืองนครศรีธรรมราช

ท่าชุนศรัทธา

ท่าหน้าไม้ (หรือท่าครู)

ท่าเชาคลาย (หรือราหูจับจันทร์)

ท่าจับหน้า

ท่าจับระบำ

ท่ากินนร

ท่าเหาะเหิน

ท่าฉากน้อย

ท่าฉากใหญ่

ท่าสามยาง (หรือท่ายางสามชุม)

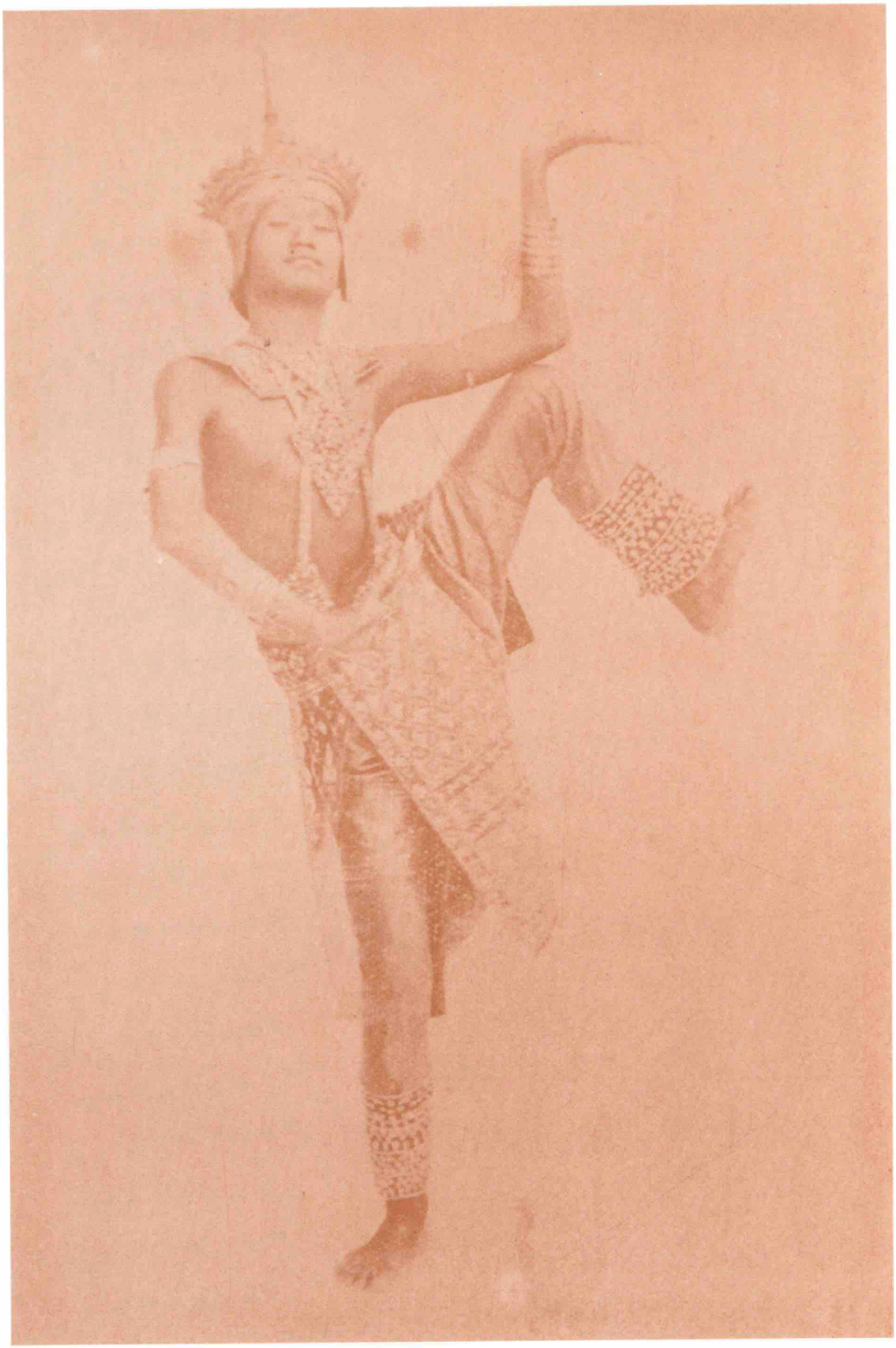

ท่าพรหมสี่หน้า

ท่าวงอก

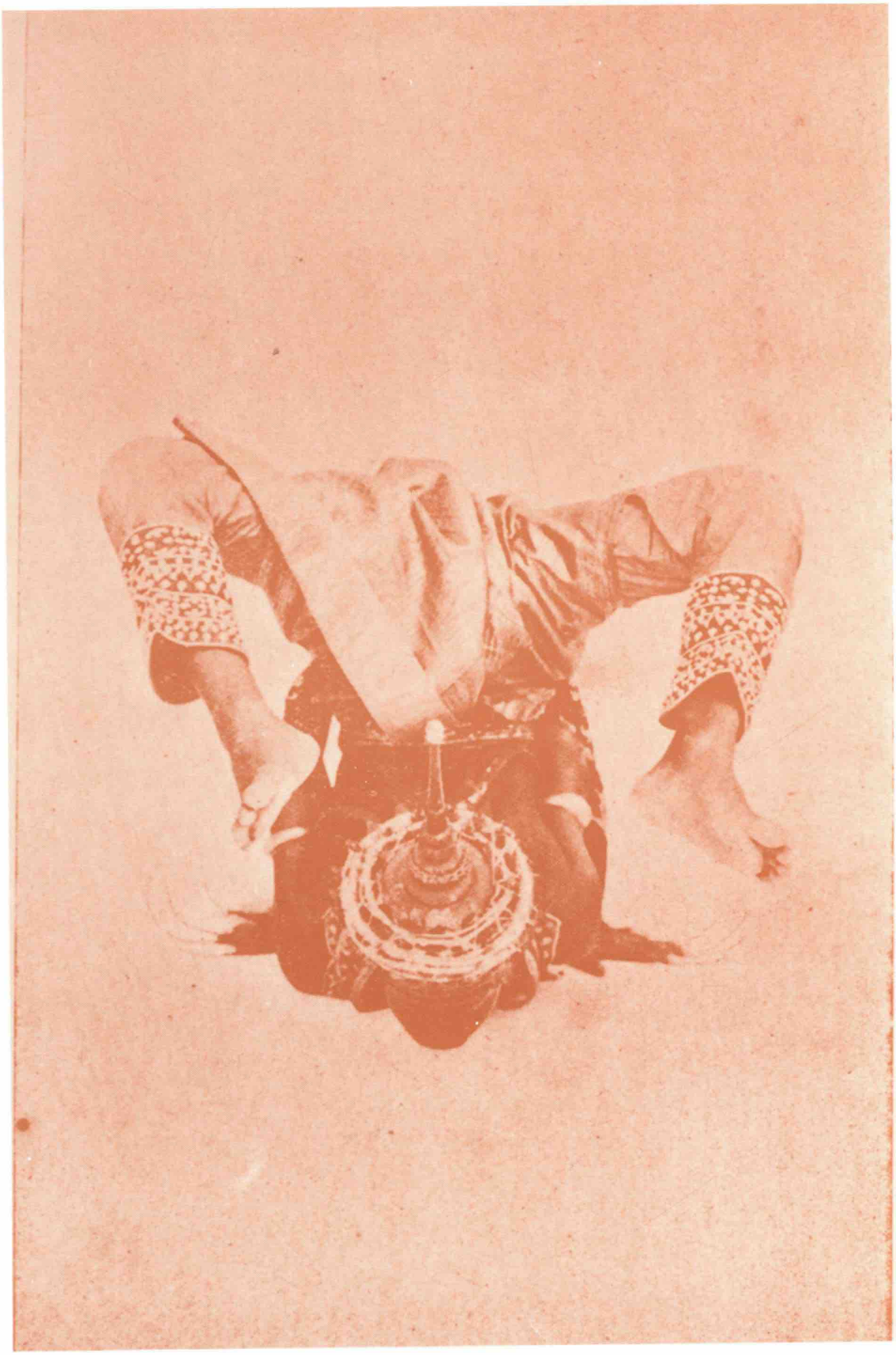

ท่าแมงมุมชักใย

ครูละครหลวงและผู้แสดง "ท่ารำ" ของกรมมหรสพ

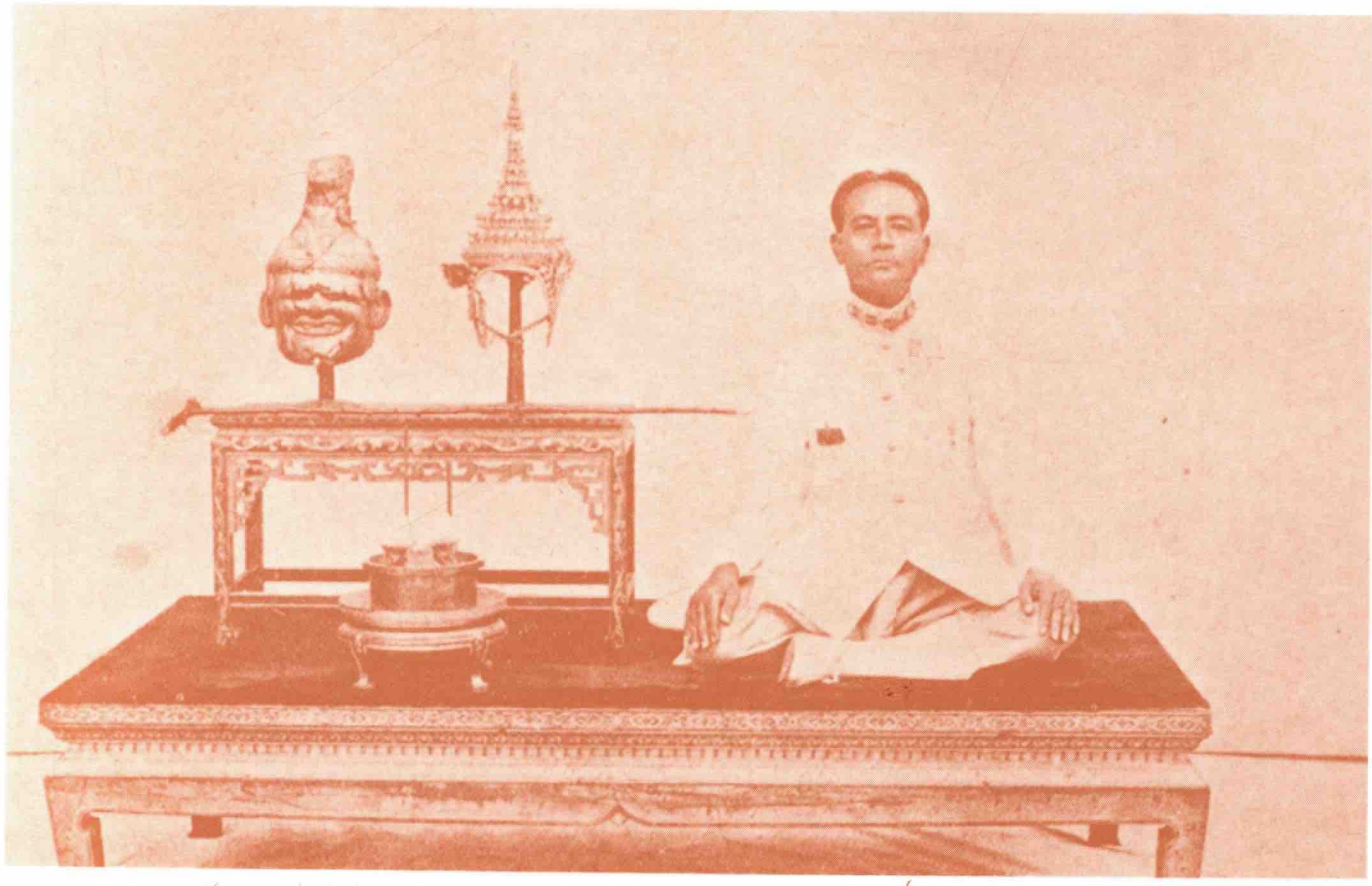

พระยานัฏกานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) ครูละครหลวง หรือที่เรียกกันว่า "ทองดี พระราม"

นางสาวเสงี่ยม นาวีเสถียร และนายวง กาญจนวัจน ผู้แสดงของกรมมหรสพ

การแสดงแบบ "ท่ารำ" ของละครไทยในกรุงเทพฯ

เทพประนม

ปฐม

พรหมสี่หน้า

สอดสร้อยมาลา

ข้านางนอน

ฝาลาเพียงไหล่

พิสมัยเรียงหมอน

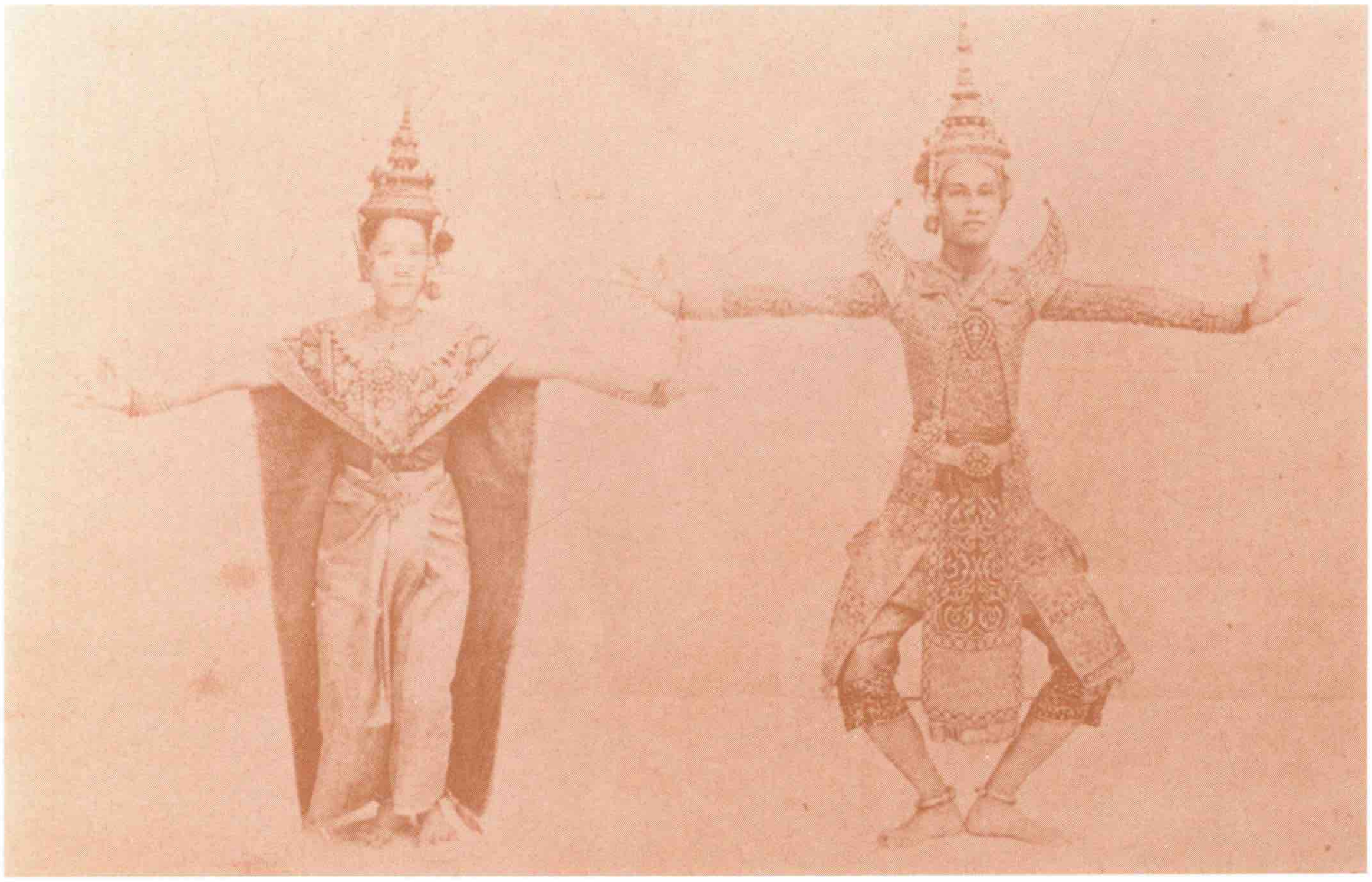

กังหันร่อน

กมรเคล้า

แขกเต้าเข้ารัง

กระต่ายชมจันทร์

จันทร์ทรงกลด

พระรถโยนสาร

จ่อเพลิงกาฬ

หนุมานผลาญยักษ์

พระรามโก่งศร (พระหริรักษ์โก่งศิลป์)

ช้างประสานงา (คชรินทร์ประสานงา)

ช้างสะบัดหญ้า

ชี่ม้าตีคลี

สารถีชักรถ

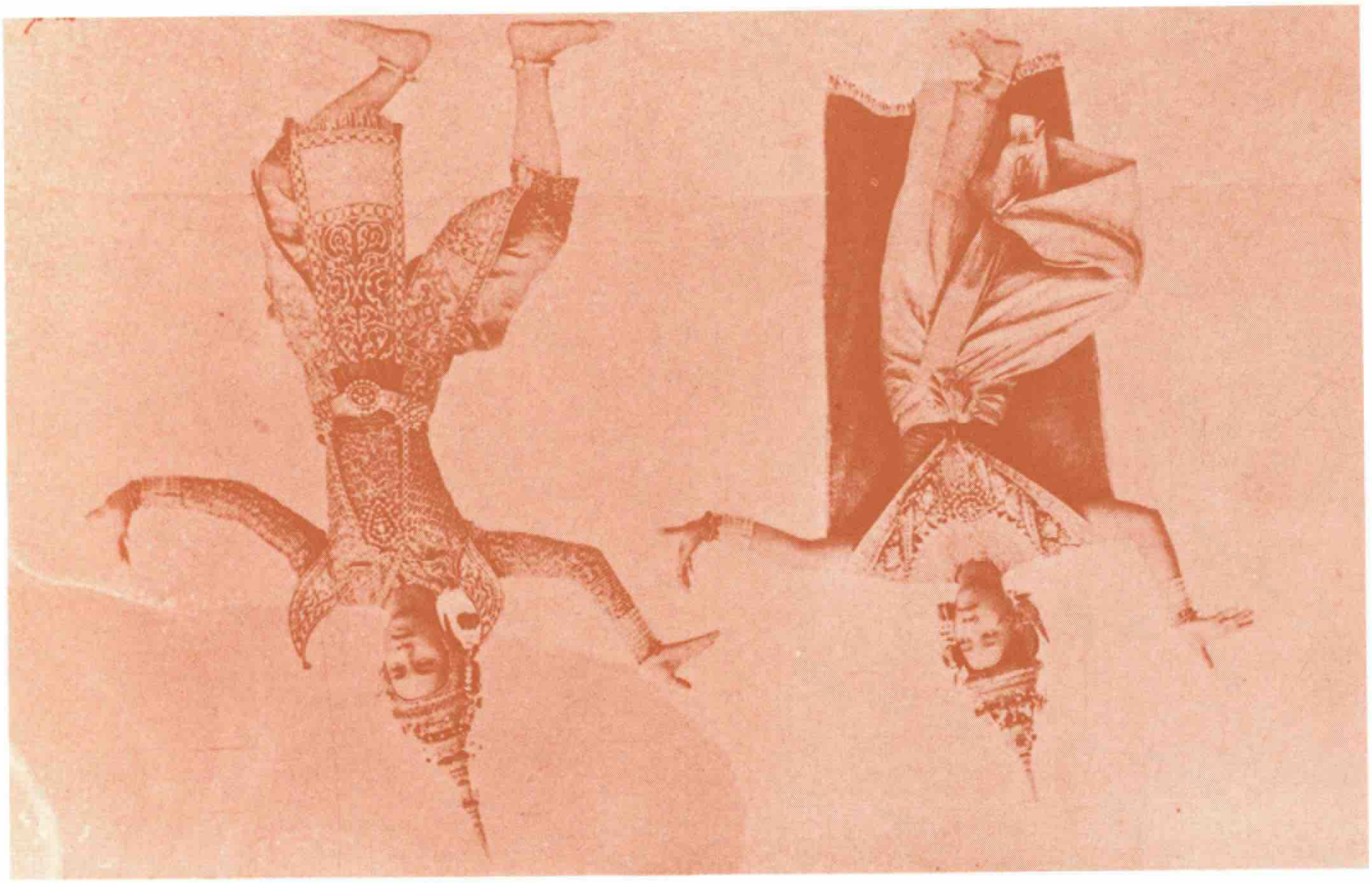

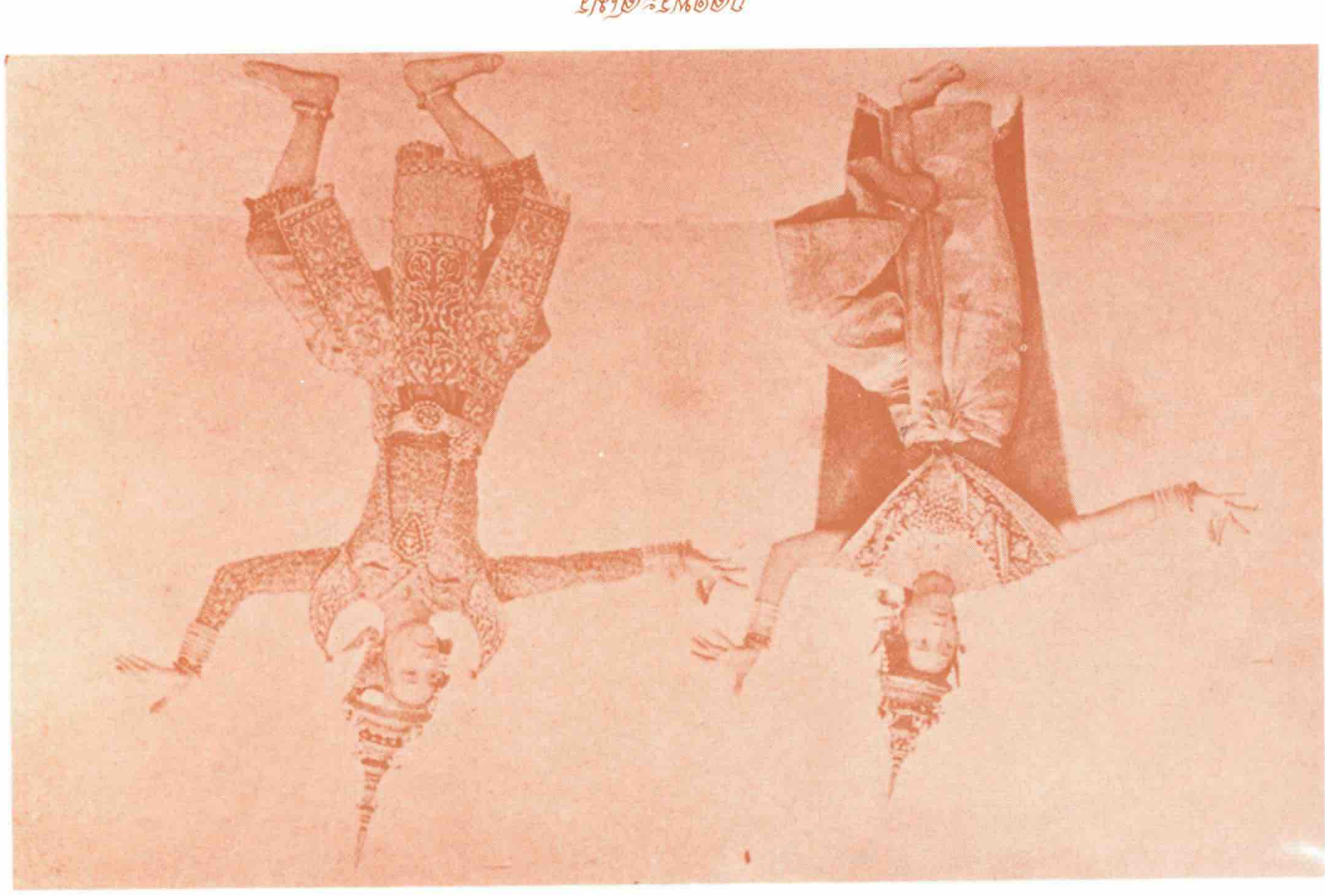

นาคม้วนหาง (นาคาม้วนหาง)

กลางเดินดง

หงส์ลีลา

ชักแป้งผัดหน้า

เหราเล่นน้ำ

กินนรเลียบถ้ำ (กินรินเลียบถ้ำ)

ยังคิดประดิษฐ์รำ

กระหวัดเกล้า

ตีโทนโยนทับ

งูขล้างค้อน

มัจฉาชมสาคร

กินนรฟ้อนโอ่

สังโตเล่นหาง

นางกล่อมตัว

บัวขุฝา

ขอนทิ้งอา

พระลักษมณ์แผลงฤทธิ์

เสือทำลายห้าง

ช้างทำลายโรง

ฤษีลายเข้าวัง

หนังหน้าไฟ

เครื่องวัลย์พันไม้

เยื้องพายกุรินทร์

มังกรเล่นน้ำ (มังกรเที่ยวหาวาริน)

ลมพัดยอดตอง

จันสาวไส้

วิสัยแทงตรี

ชะนีร่ายไม้

ชี่ม้าเลียบค่าย

นกยูงฟ้อนหาง (มยุเรศฟ้อนหาง)

ขัดจางนาง

เมขลาโยนแก้ว

กระต่ายตื่นตอง

โจงกระเบนตีเหล็ก

บังพระสุริยา

ชักกระบี่สี่ท่า

ประลัยกาล

กินนรรำ ที่ ๑

กินนรรำ ที่ ๒

มารกลับหลัง

รำยั่ว

นารายณ์ขว้างจักร

ชักชอสามสาย

หลงใหลได้สั้น

ว่าด้วยท่าโขน

การเล่นของไทยเราที่อาศัยการฟ้อนรำเป็นหลักมี ๓ อย่างด้วยกันคือ ระบำอย่าง ๑ ละครอย่าง ๑ โขนอย่าง ๑ การเล่นทั้ง ๓ อย่างนี้ **ระบำ**เดิมเป็นแต่การรำบำเรอเข้ากับเครื่องดุริยางค์มีคนขับลำนำสำหรับดูฟ้อนรำที่งามประกอบกับความไพเราะเสนาะโสต หาได้เล่นเป็นเรื่องไม่ **ละคร**นั้นเล่นเรื่องนิทานต่างๆประกอบกับการฟ้อนรำขับร้องและเครื่องดุริยางค์เพื่อให้เห็นจริงสนุกสนาน ส่วน**โขน**นั้นเดิมเล่นเป็นการพิธีเฉลิมพระเกียรติพระเป็นเจ้าในไสย-ศาสตร์ คือพระอิศวร พระนารายณ์ เป็นต้น เพื่อแสวงสวัสดิมงคล เล่นแต่เรื่องเนื่องในอวตารพระเป็นเจ้า เช่นเรื่องรามเกียรติ์ซึ่งมีมนุษย์ ยักษ์ และลิง พวกผู้เล่นก็ต้องหัดท่าทางต่างกันเป็นมนุษย์บ้าง เป็นยักษ์บ้าง เป็นลิงบ้าง ต้นตำราเดิมของโขนพวกพราหมณ์ก็พามาจากอินเดียเหมือนกับตำราระบำและละคร แต่ตำราเดิมทีเดียวจะอย่างไรหาปรากฏชัดไม่ ได้แต่สันนิษฐานตามเค้าเงื่อนที่ปรากฏอยู่ในลักษณะพระราชพิธีอินทราภิเษก ซึ่งว่าให้ตำรวจแต่งเป็นยักษ์ มหาดเล็กแต่งเป็นเทวดาและวานร เล่นชักนาคดึกดำบรรพ์ดังนี้ เข้าใจว่าโขนชั้นเดิมเห็นจะเล่นทำนองเดียวกับ"แสดงตำนาน" ที่เราเล่นกันชั้นหลังนี้ไม่ได้ฟ้อนรำ ต่อนานมาเมื่อเล่นโขนกลายเป็นเครื่องมหรสพอย่าง ๑ จึงได้ใช้ฟ้อนรำ พวกที่เป็นมนุษย์รำตามแบบตำรารำที่กล่าวมาแล้ว พวกที่เป็นยักษ์และเป็นลิงมีแบบหัดท่ายักษ์และท่าลิงไปต่างหาก แต่แบบนั้นนอกจากที่ทรงจำฝึกหัดกันสืบๆมาหาปรากฏว่ามีตำราเหลืออยู่ไม่ แบบที่ฝึกหัดกันมานั้นกำหนดแต่ว่ามีท่าอันเป็นมูลในฝ่ายยักษ์ ๖ ท่า ฝ่ายลิง ๖ ท่า ใช้ท่าที่เป็นมูลนี้ประสมกันเป็นเพลงรำและใช้บทต่อไป ได้ถ่ายรูปท่ารำของยักษ์และท่ารำของลิงพิมพ์ไว้ในสมุดเล่มนี้ด้วย

ทองใบ ทศกัณฐ์

พระยาพรหมาภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต)

การแสดง "ท่าโขน"

ทศกัณฐ์นั่งเมือง ท่าที่ ๑

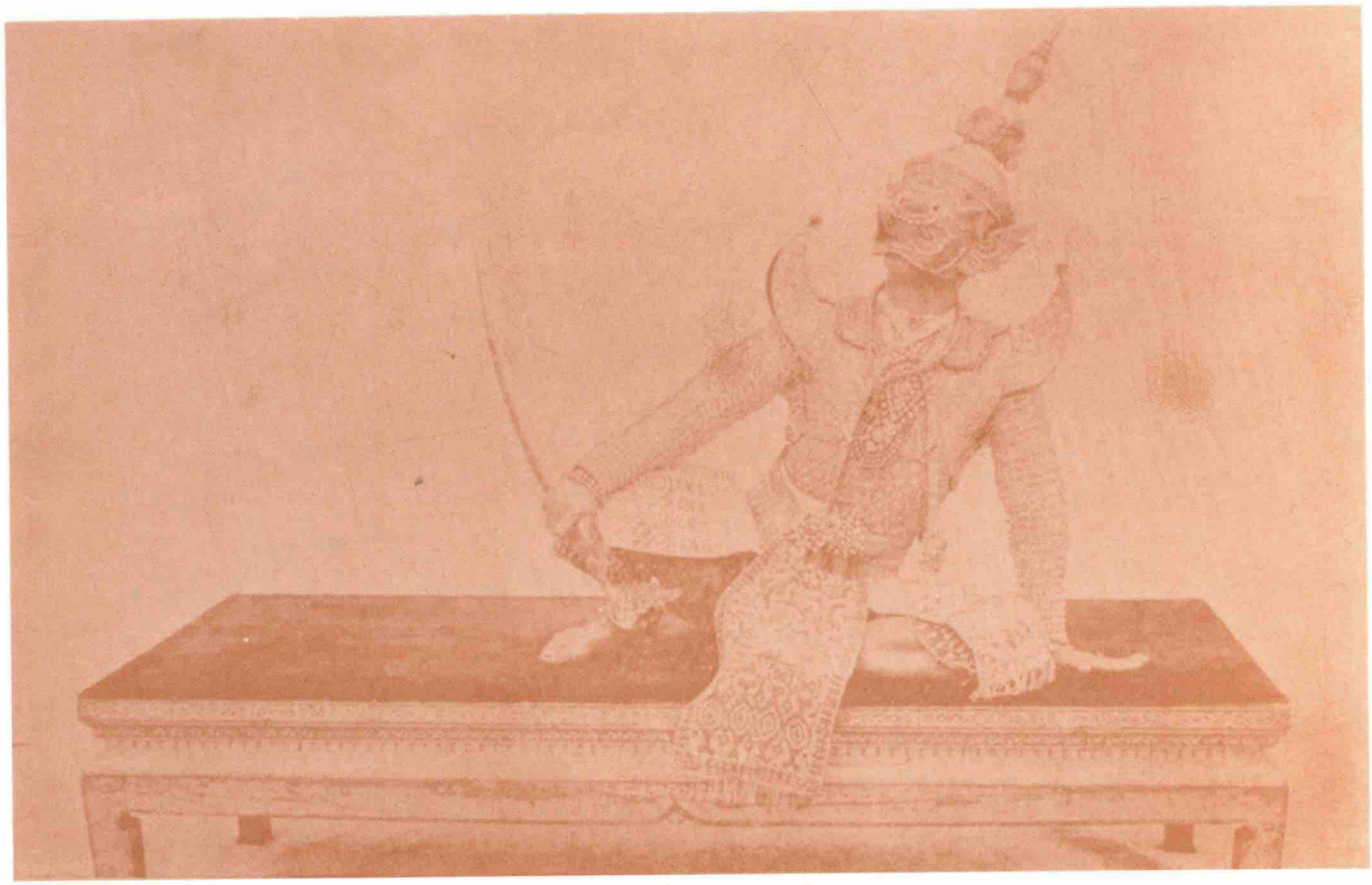

ทศกัณฐ์นั่งเมือง ท่าที่ ๒

ทศกัณฐ์นั่งเมือง ท่าที่ ๓

ท่ายักษ์ ที่ ๑

ท่ายักษ์ ที่ ๒

ท่ายักษ์ ที่ ๓

ท่ายักษ์ ที่ ๔

ท่ายักษ์ ที่ ๕

ท่ายักษ์ ที่ ๖

ทศกัณฐ์ลงสวน

ทศกัณฐ์รำฉุยฉาย ที่ ๑

ทศกัณฐ์รำฉุยฉาย ที่ ๒

ทศกัณฐ์รำฉุยฉาย ที่ ๓

ทศกัณฐ์รำฉุยฉาย ที่ ๔

ทศกัณฐ์รำฉุยฉาย ที่ ๕

แม่ศรีเพลงเร็ว

ทศกัณฐ์โศก

พันเด็กชาเอก สุด คชลินทร

ท่าลิง ที่ ๑

ท่าสิง ที่ ๒

ท่าลิง ที่ ๓

ท่าสิง ที่ ๙

ท่าลิง ที่ ๕

ท่าลิง ที่ ๖

ท่าเชิด

ท่ามองเสี้ยว

ท่าลิงโซ

ท่าชู่

ท่าคล้า

ท่าหย่อง

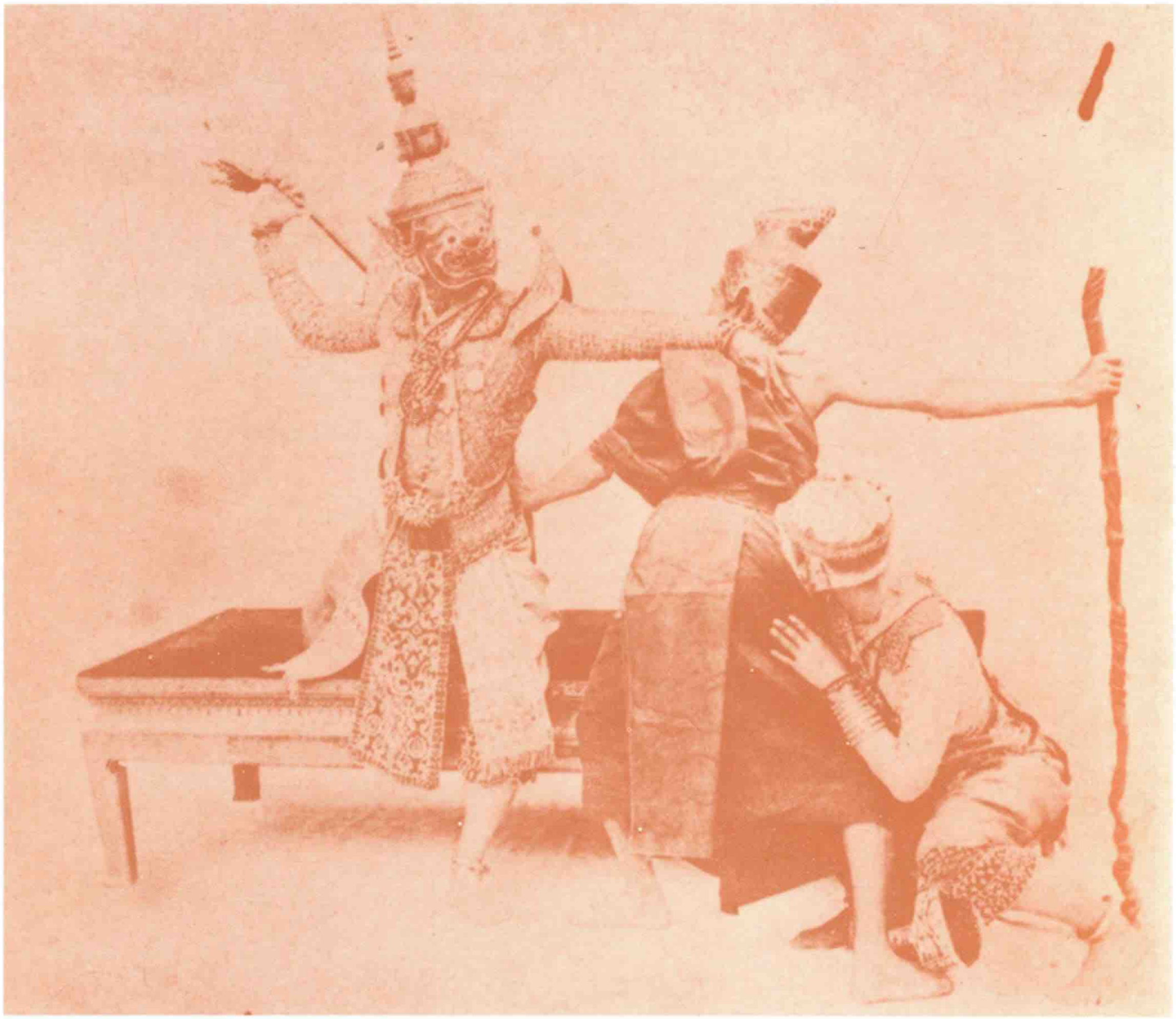

ฤาษีสิง ที่ ๑

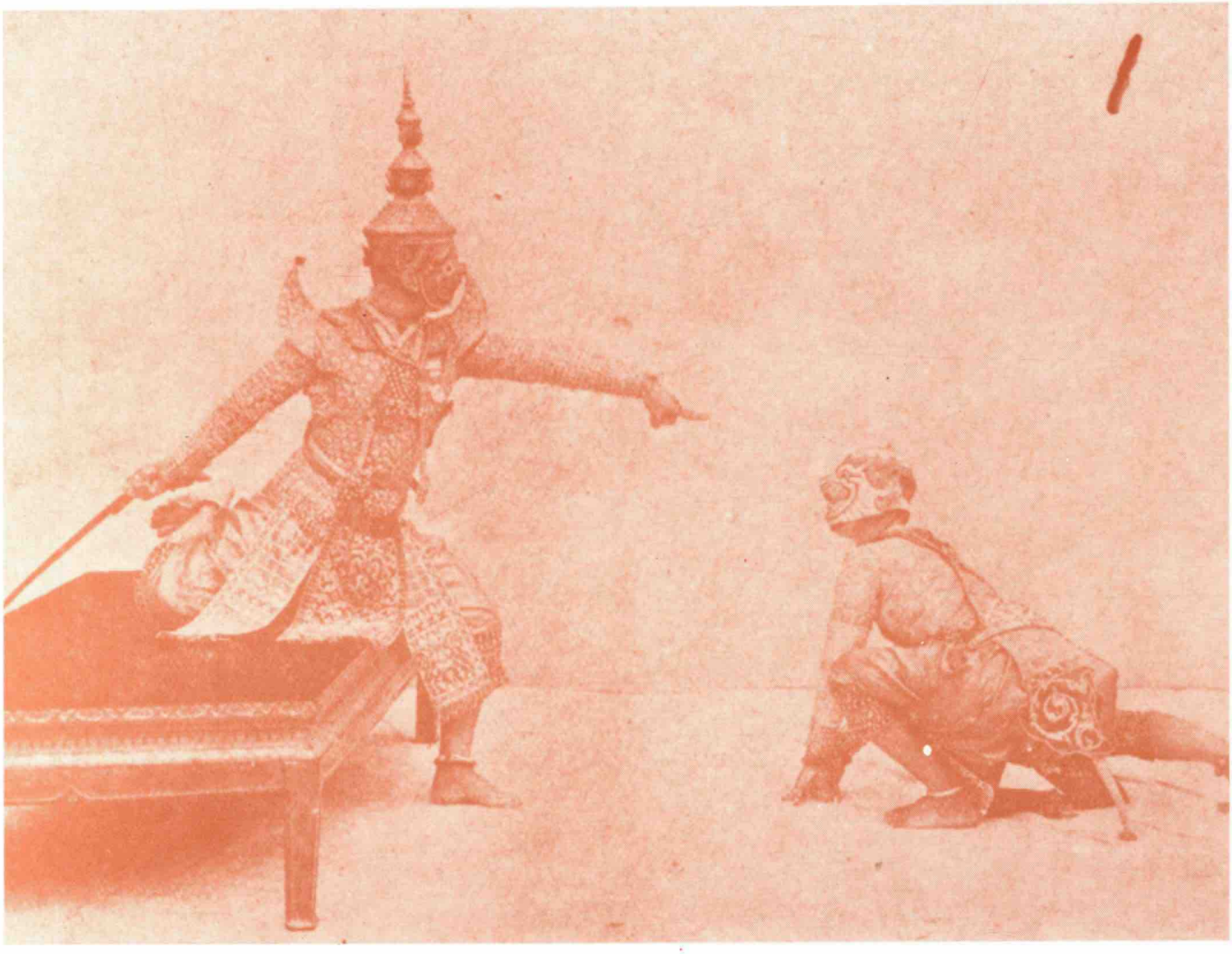

ฤาษีสิง ที่ ๒

ตำราภาพจับ

ภาพจับเรื่องรามเกียรติ์

ตำรารำ ๒๔๓

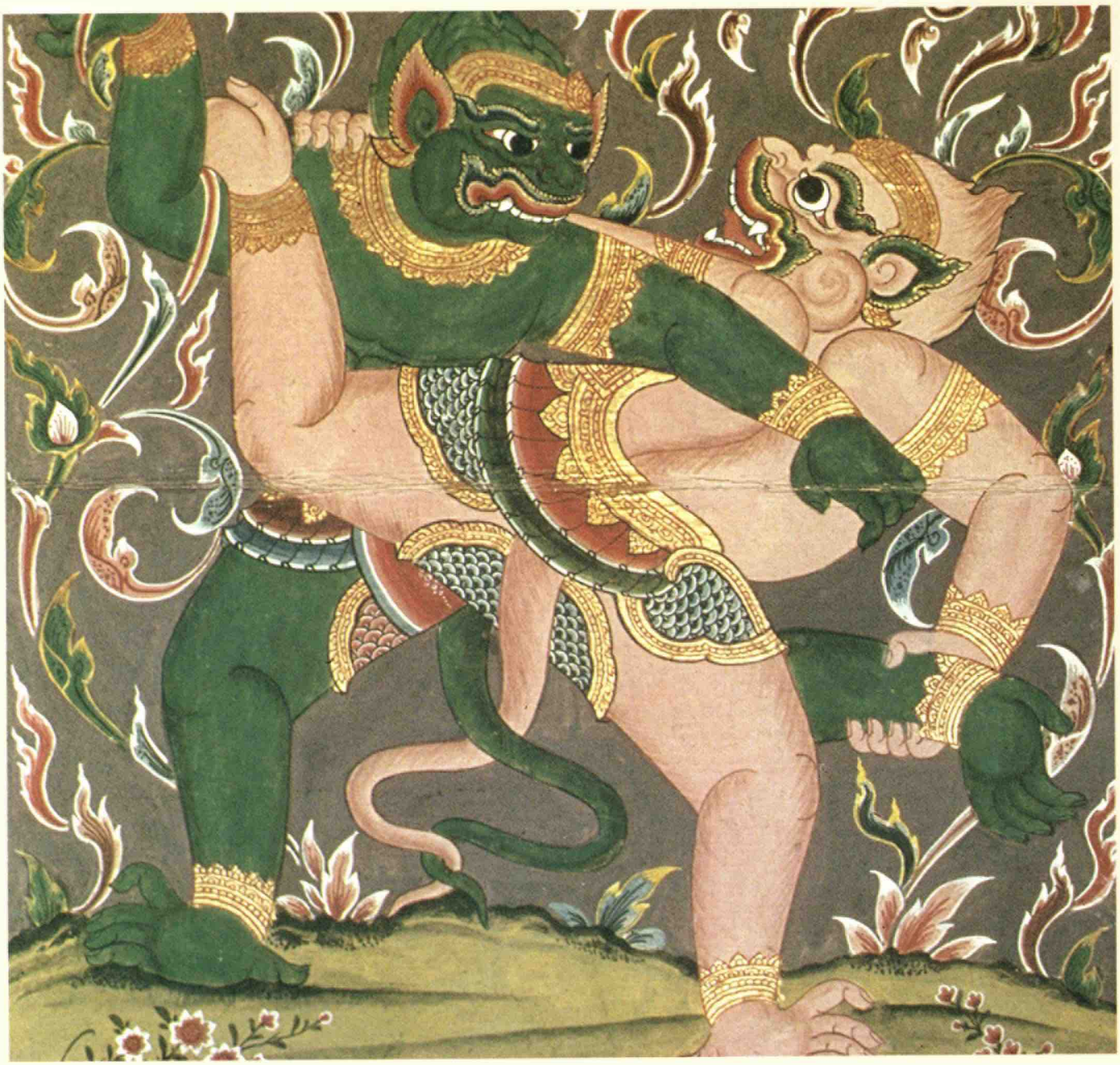

ตำรารำ ๒๔๕

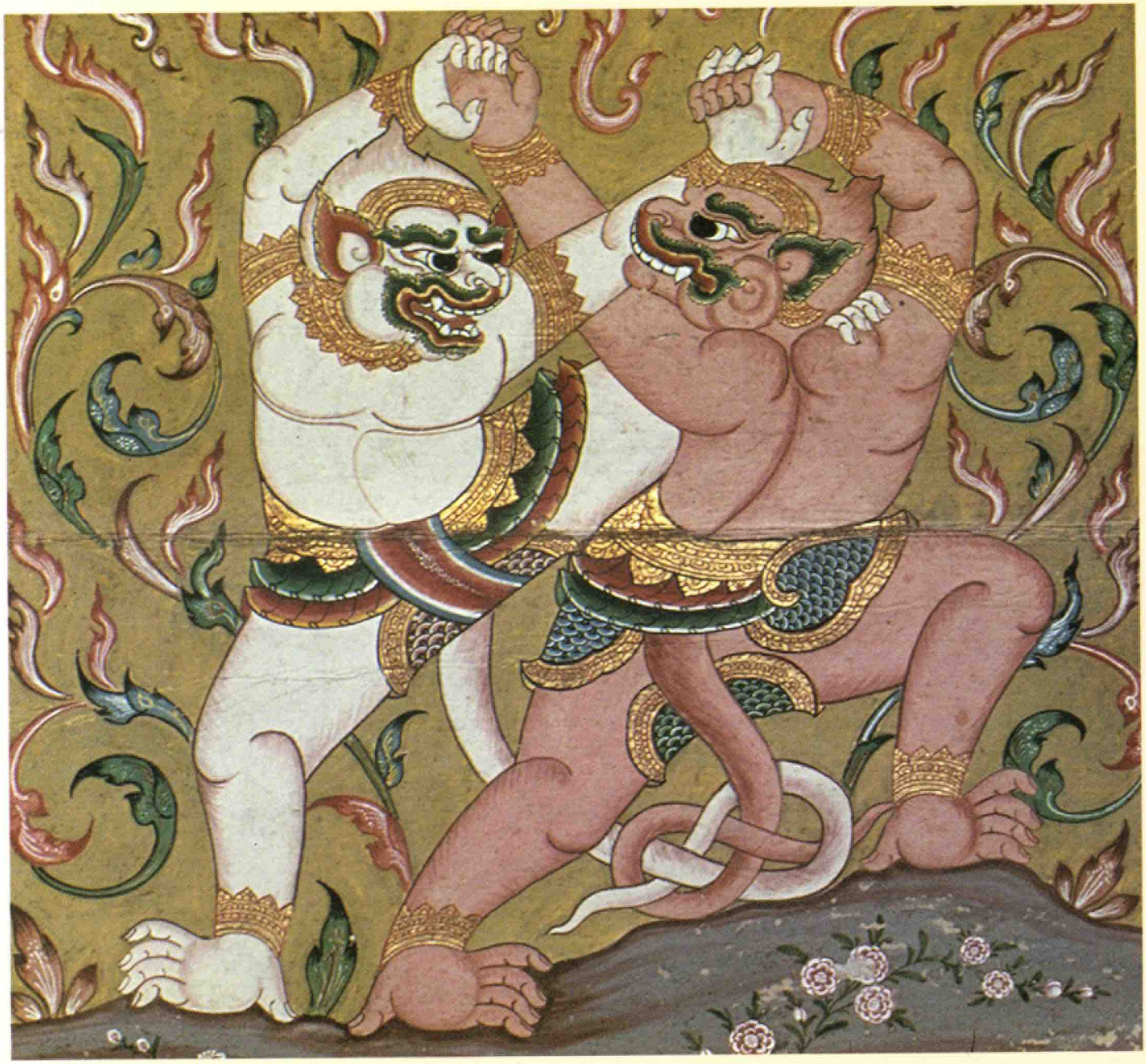

ตำรารำ ๒๔๙

ศิลาลาย ๒๕๑

๒๕๘ ตำรารำ

ตำรารำ ๒๖๗

ตำราภาพจับเรื่องรามเกียรติ์

๏ พระพุทธศักราช ๒๔๖๐ ปีมะเส็งนพศก ขุนชำนาญอักษร(จุ่ย) นำแบบภาพจับซึ่งขุนชำนาญอักษร ได้ทำลองฝีมือช่างที่จ่ชื่อต่าง ๆ ไว้นั้น ถวายแก่หอพระสมุดสำหรับพระนคร : กรรมการหอพระสมุดฯ ฉิพระเจ้าบรมวงษเธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ:ปนสภานายก ให้คัดลงไว้ในสมุดเล่มนี้ ขุนชำนาญอักษร(จุ่ย) ทรงพันธุ์) เปนผู้คัด นายทอง(เชิดรรณี) เขียนอักษร : สำเร็จเมื่อณวันที่ ๑๒ พฤศจิกายน พ, ศ, ๒๔๖๐ ฯ

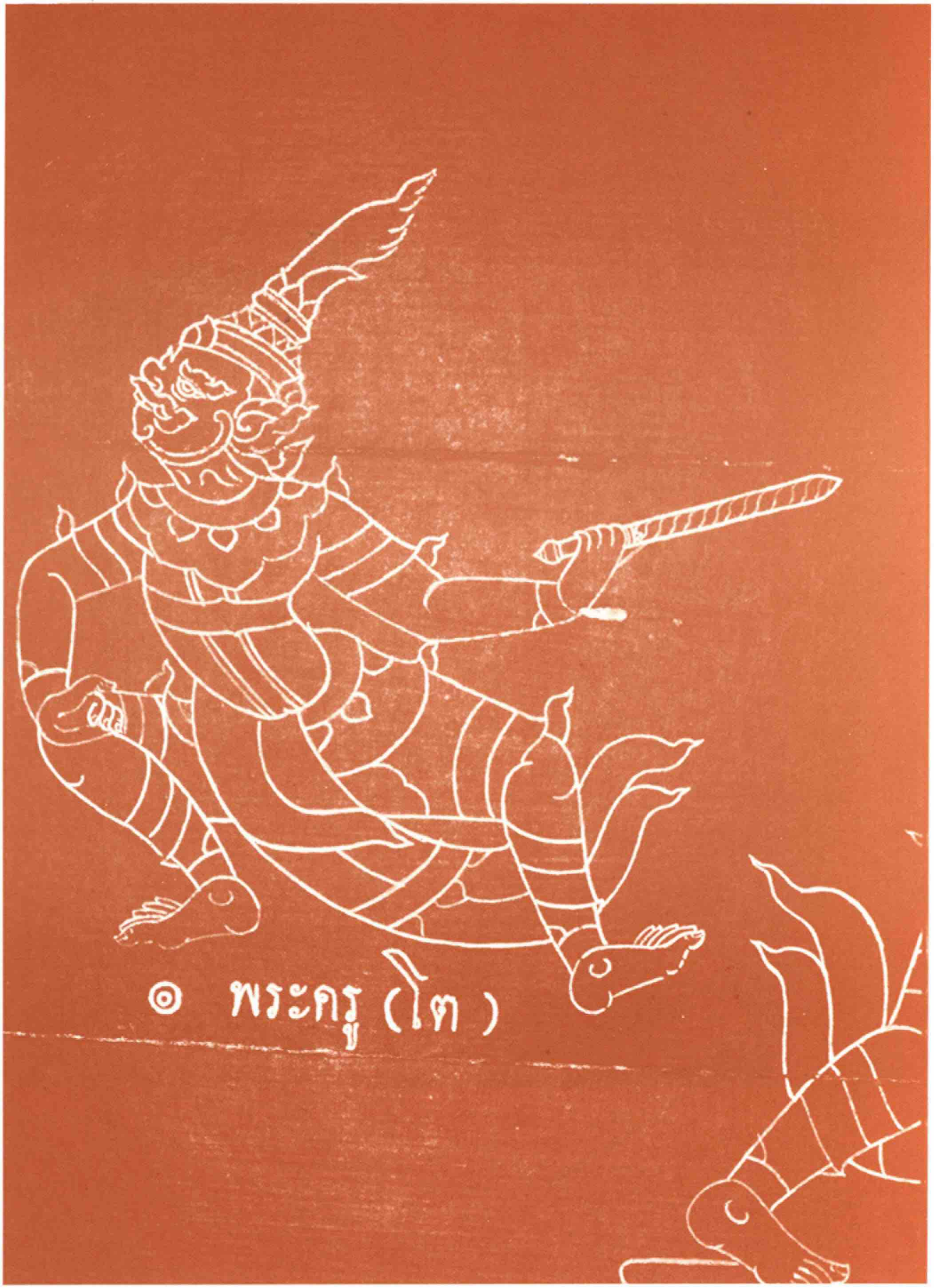

◎ พระครู (ใต)

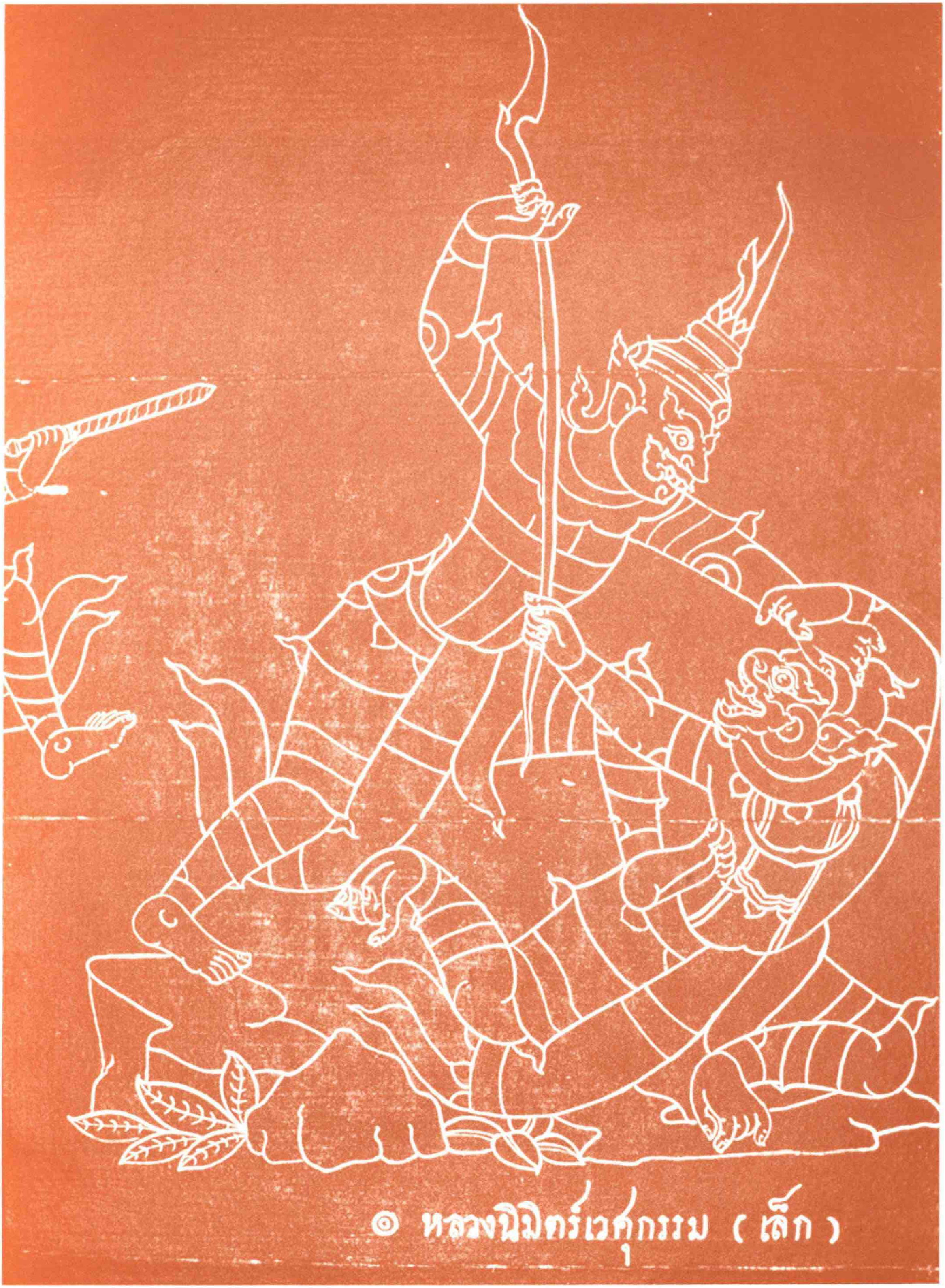

© หลวงนิมิตรเวคุกรรม (เล็ก)

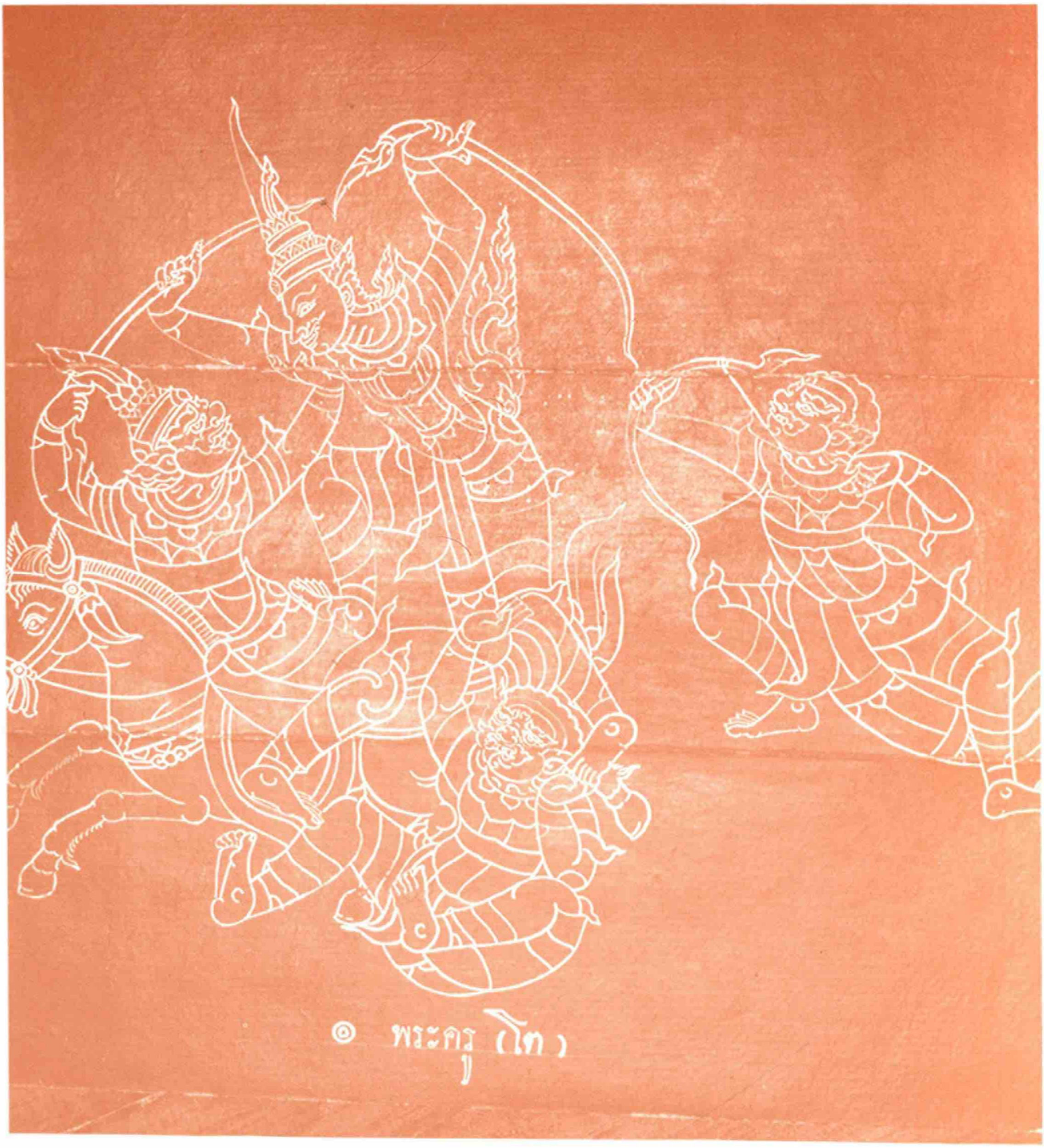

◎ พระครู (ไท)

© หลวงพรหมพิจิตร์ (มี่ยบ)

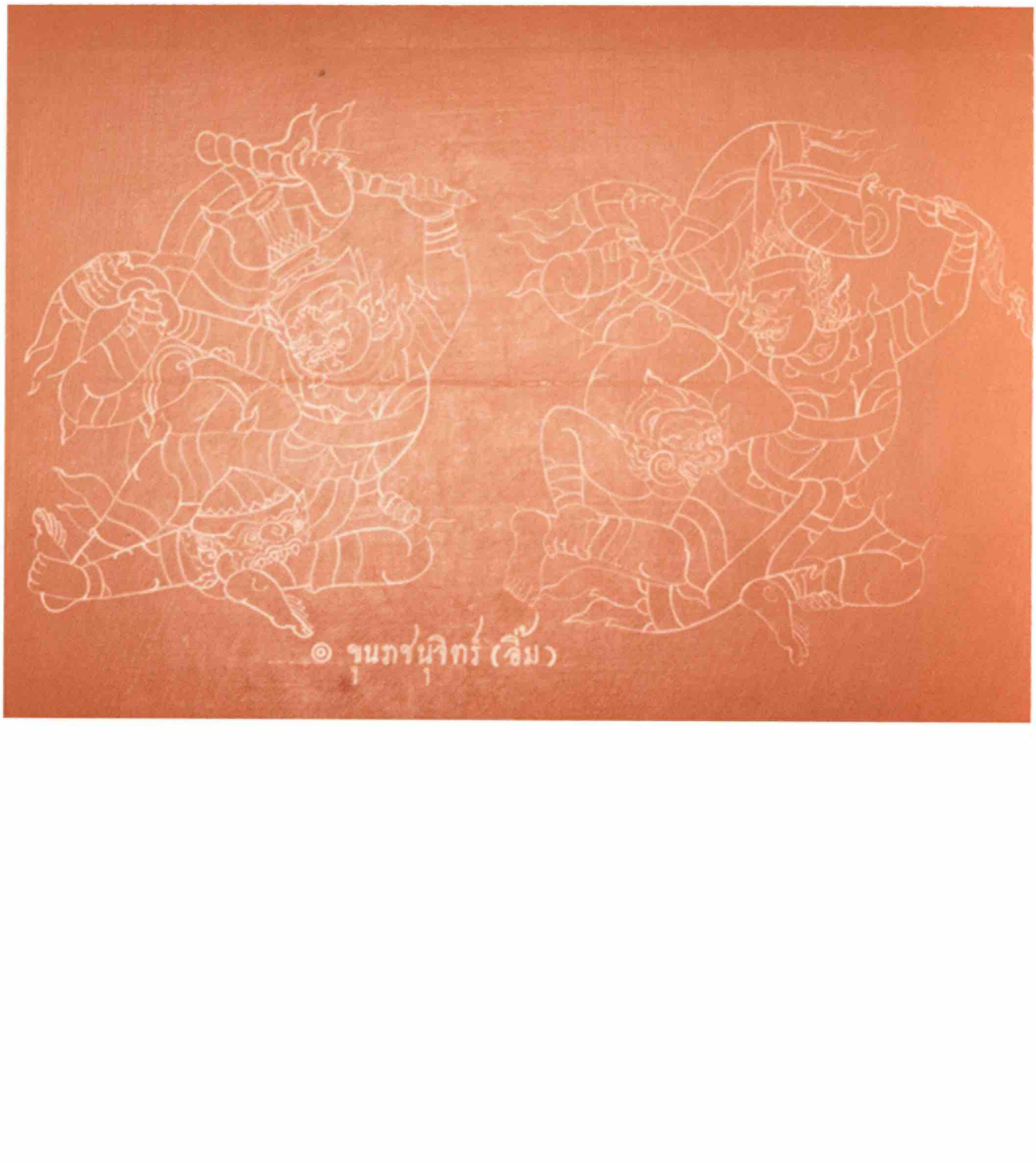
© พุนทปนุจิทร์ (จิ๋ม)

◎ หลวงพรหมฟิจิกร์ (สี่ยบ)

© หลวงพรหมพิจิตร์ (มิ่งบ)

◎ หลวงพรหมพิจิตร์ (สีบ)

© หลวงพรหมฟิจิตร์ (สีบบ)

ตำรารำ ๒๘๙

๏ พระครู (โต)

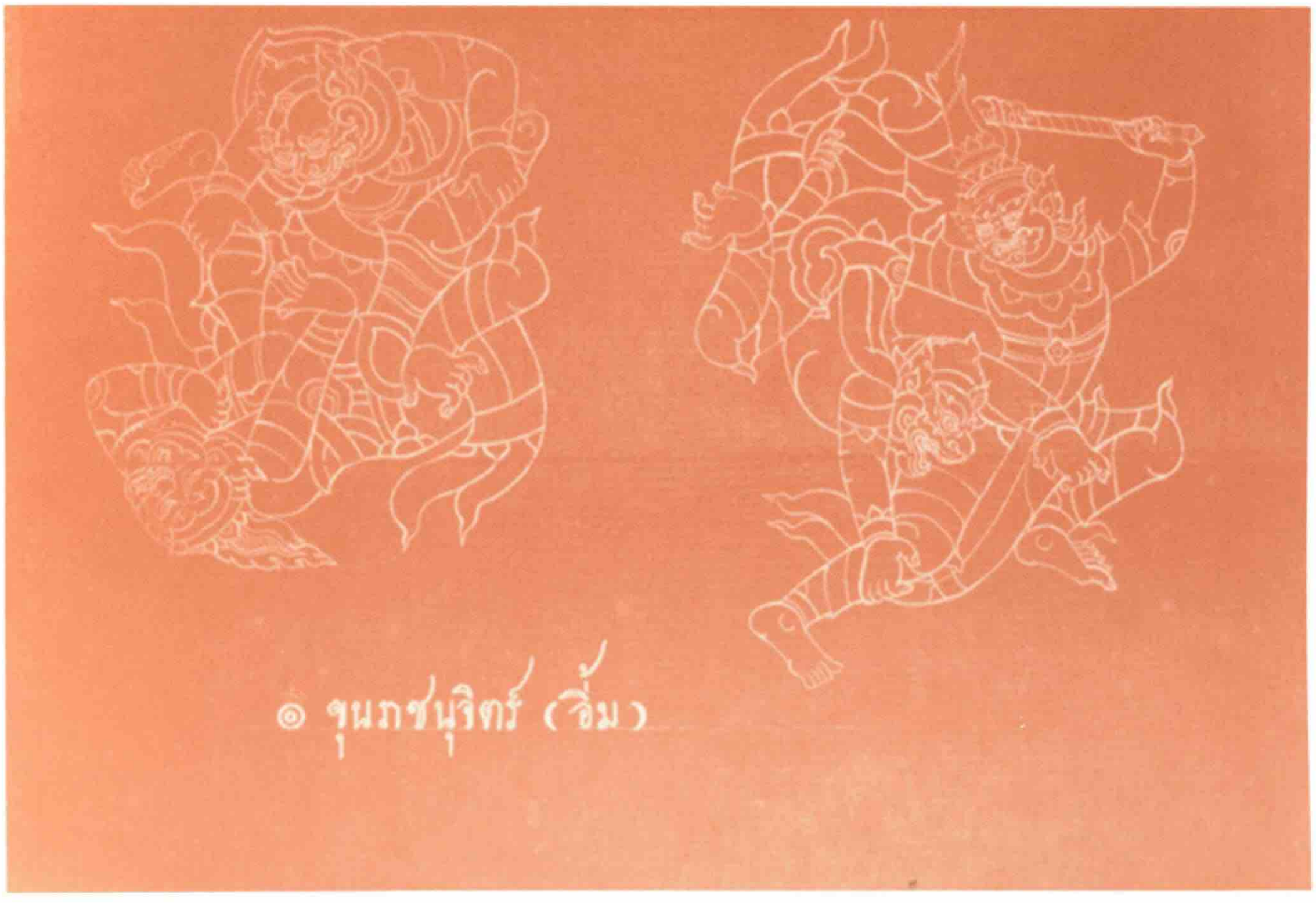

© จุนภชนุจิตร์ (จิ๋ม)

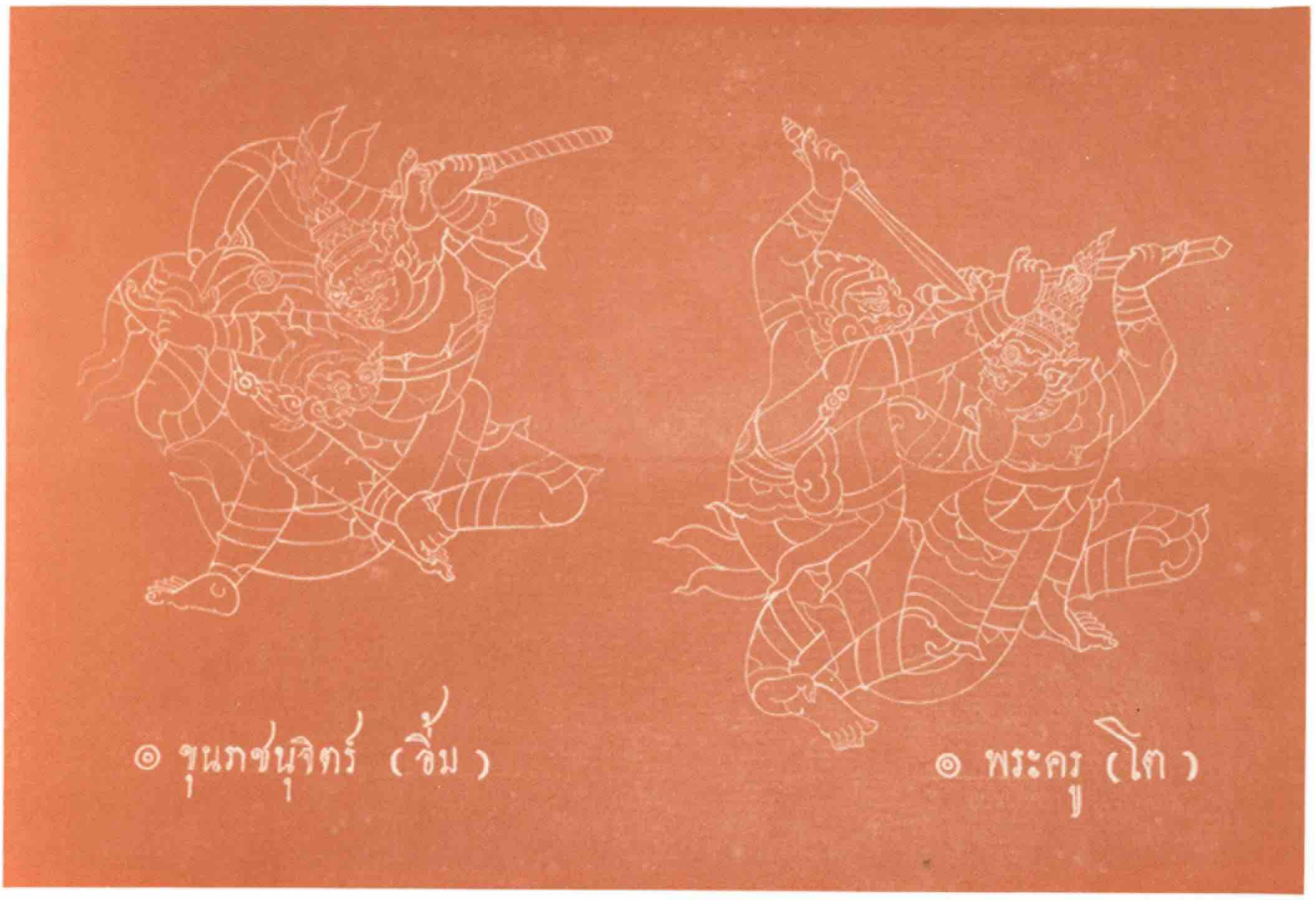

◎ ขุนภชนุจิตร์ (จิ้ม)

◎ พระครุ (โต)

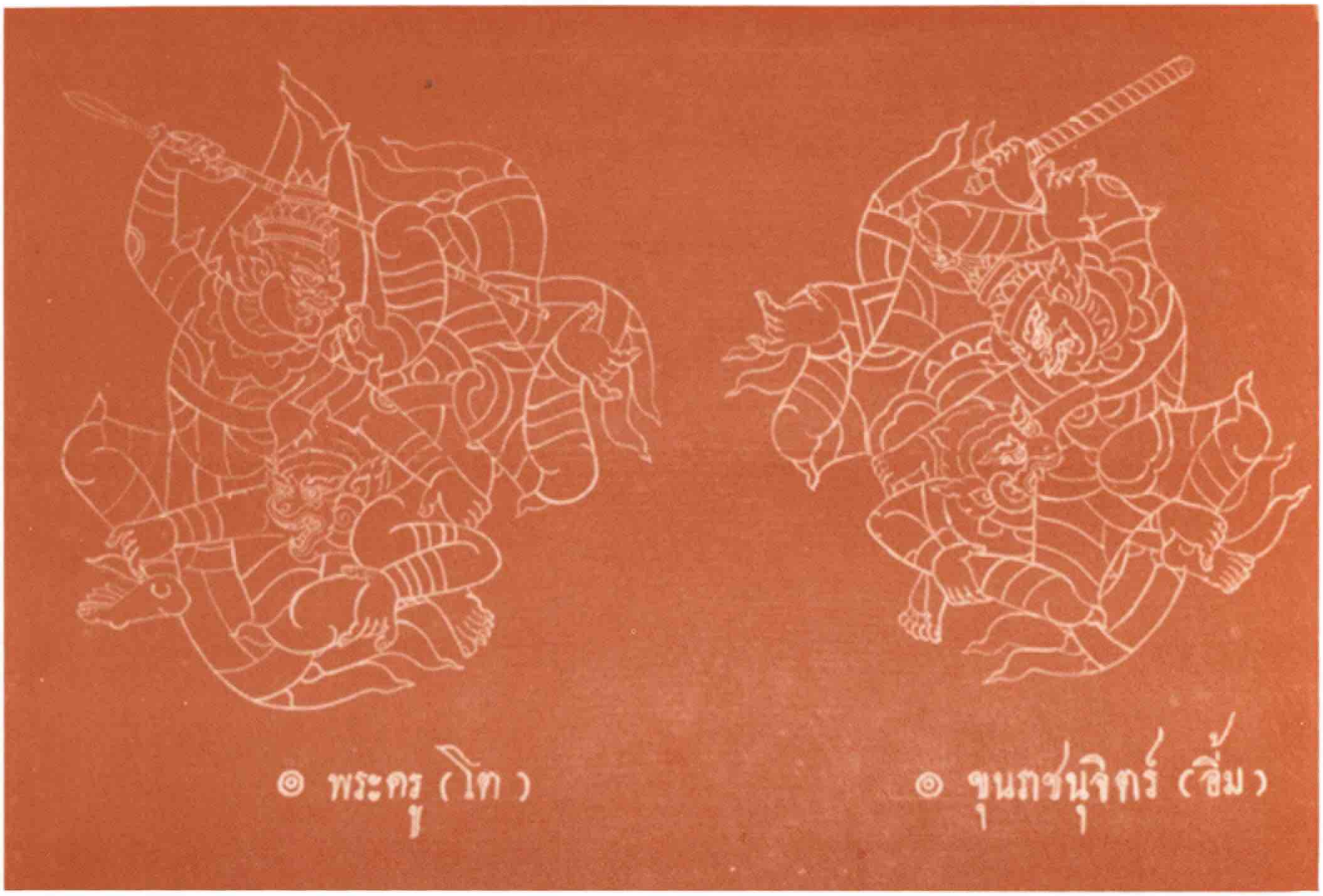

◎ พระครุ (ไท)

◎ ขุนภชนุจิกร์ (ชิ้ม)

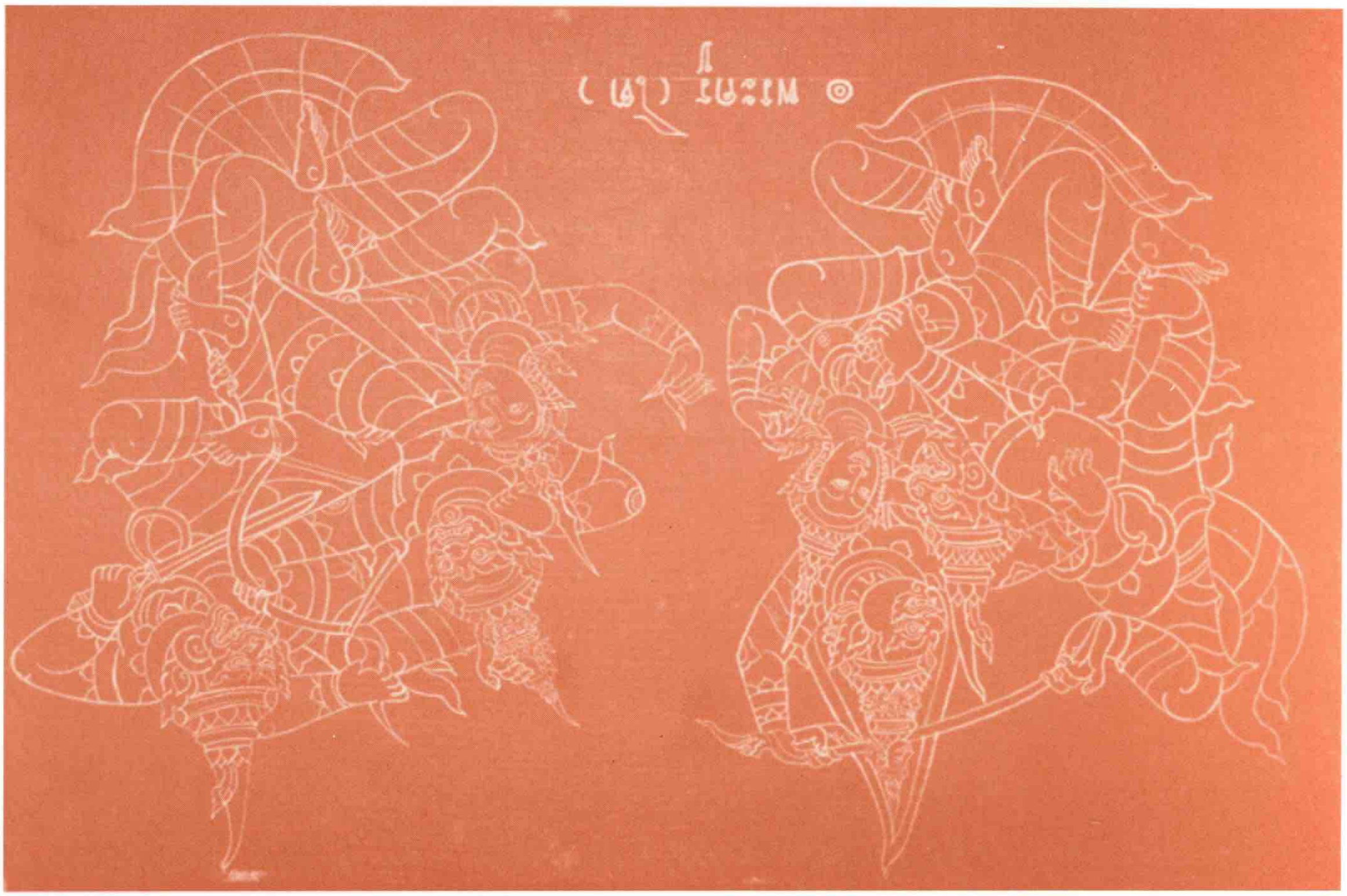

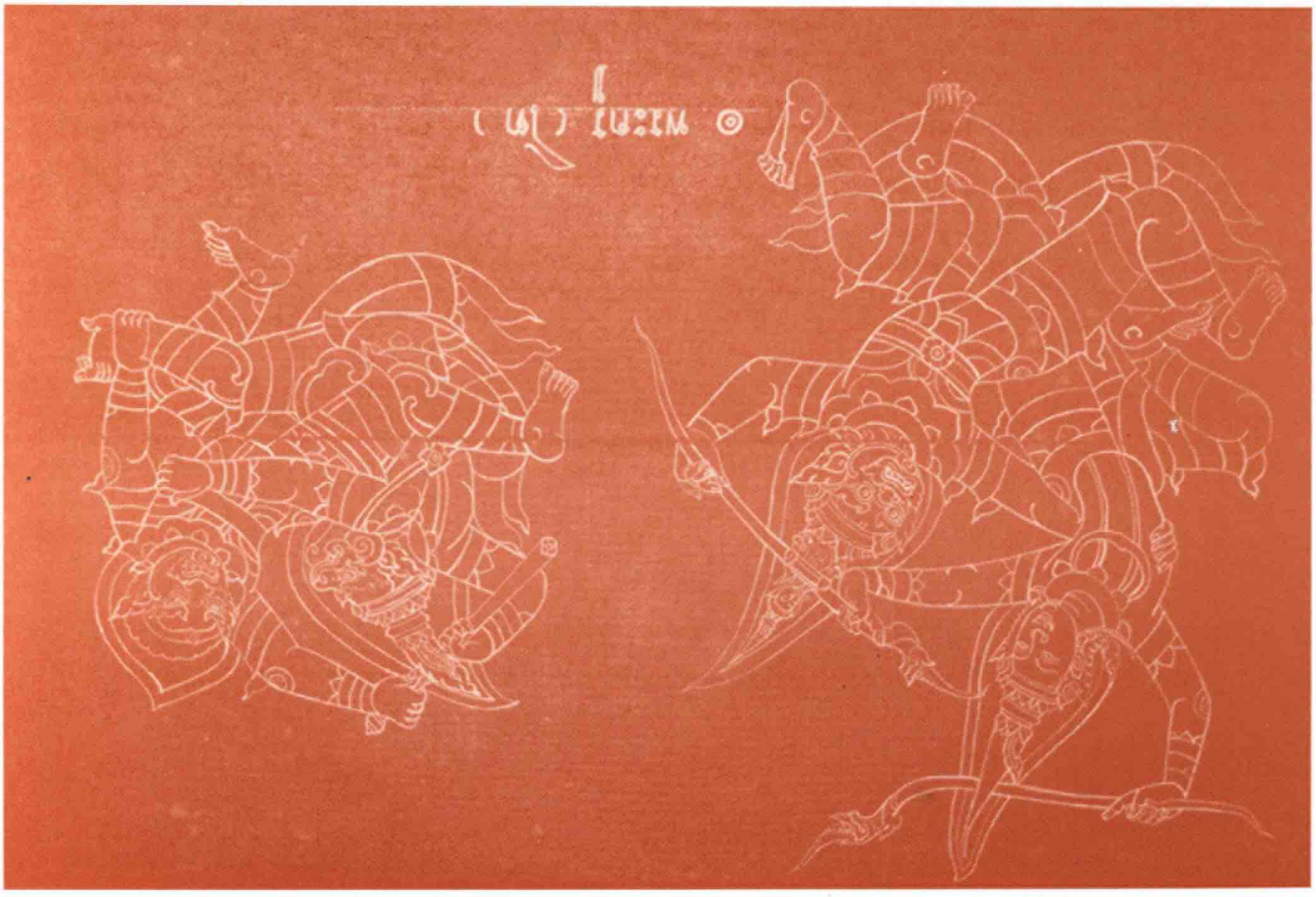

◎ หลวงนิมิตร์เวศุกรรม (เล็ก)

◎ พระครุ (ใต)

◎ หลวงนิวิทร์เวศุกรรม (เล็ก)

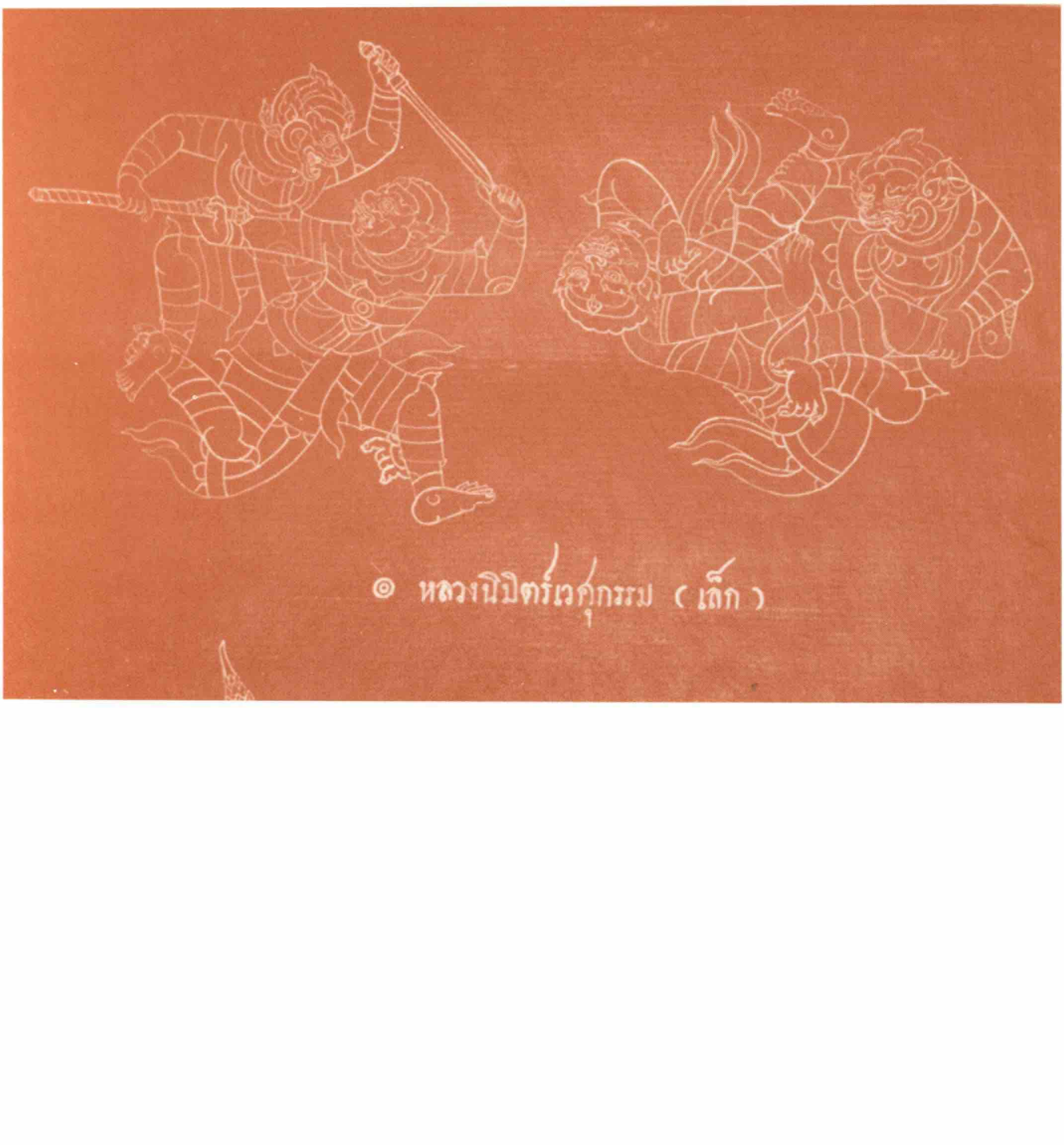

◎ หลวงนิปัตร์เวศุกรรม (เล็ก)

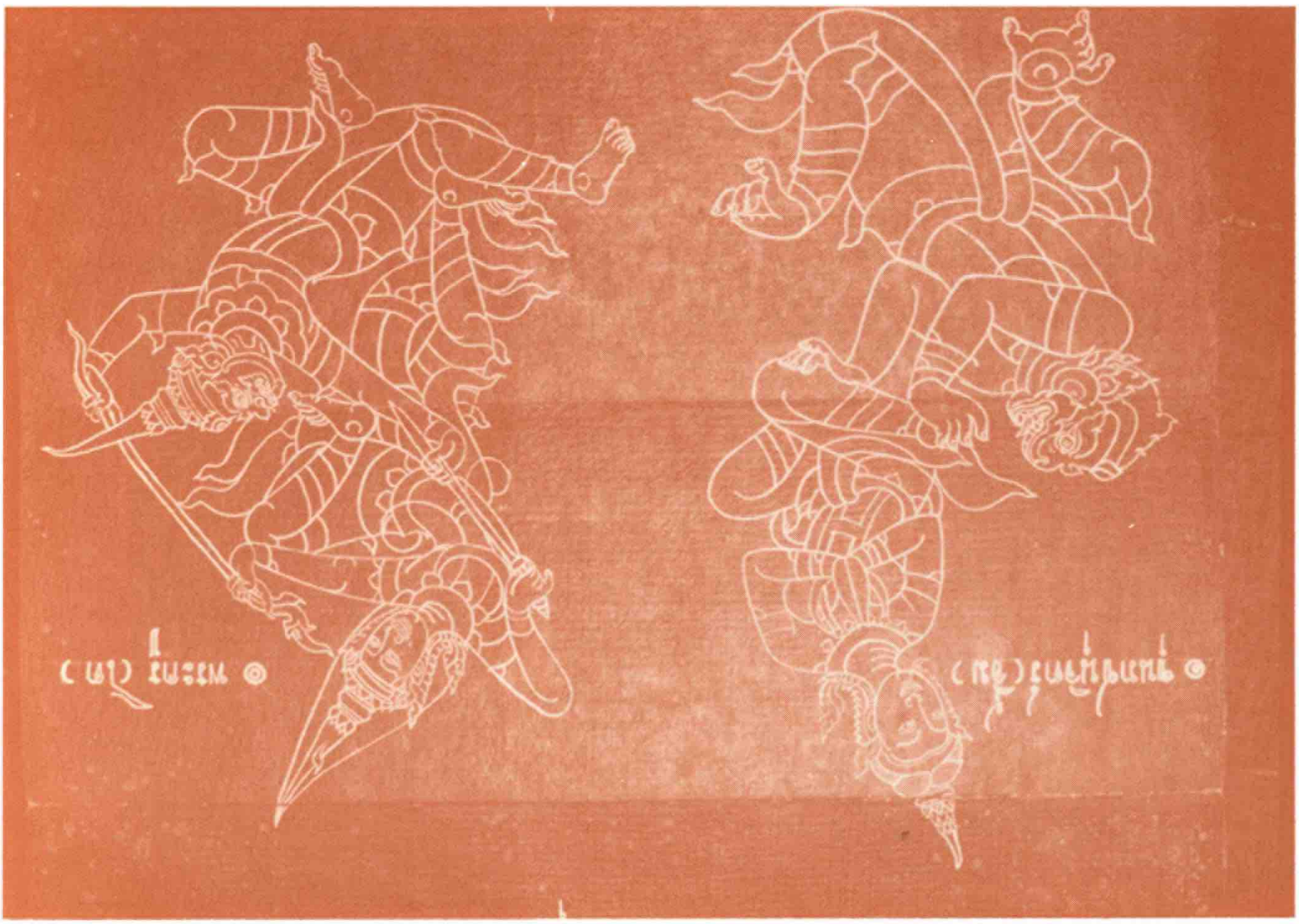

๏ ขุนราชนุจิตร์ (อิ้ม)
๏ พระครู (โต)

© ชุนกชนุจิกร์ (จิ๋ม)

◎ ขุนภาชนุจิตร์ (จิ้ม)

◎ หลวงพรหมพิจิตร์(เปี่ยม)

◎ จุนภชนุจิตร์ (อิ้ม)
◎ หลวงพรหมพิจิตร์ (เงียบ)

◎ จุนภชนุจิตร์ (จิ้ม)　　◎ หลวงพรหมพิจิตร์ (สียบ)

◎ หลวงพรหมพิจิตร์ (เงี่ยบ)

๑ หลวงฉิมิตร์เวศุกรรม (เล็ก)

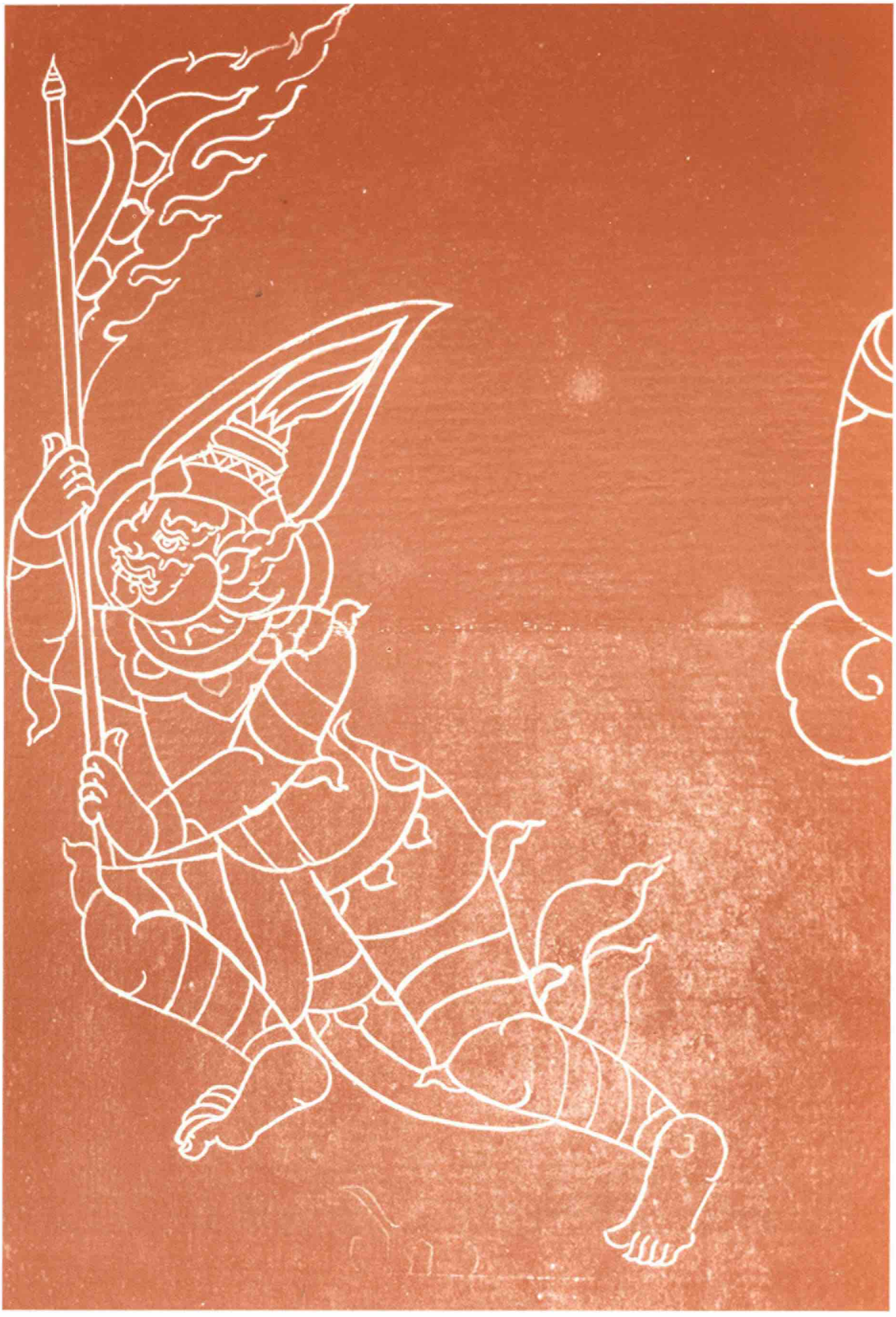

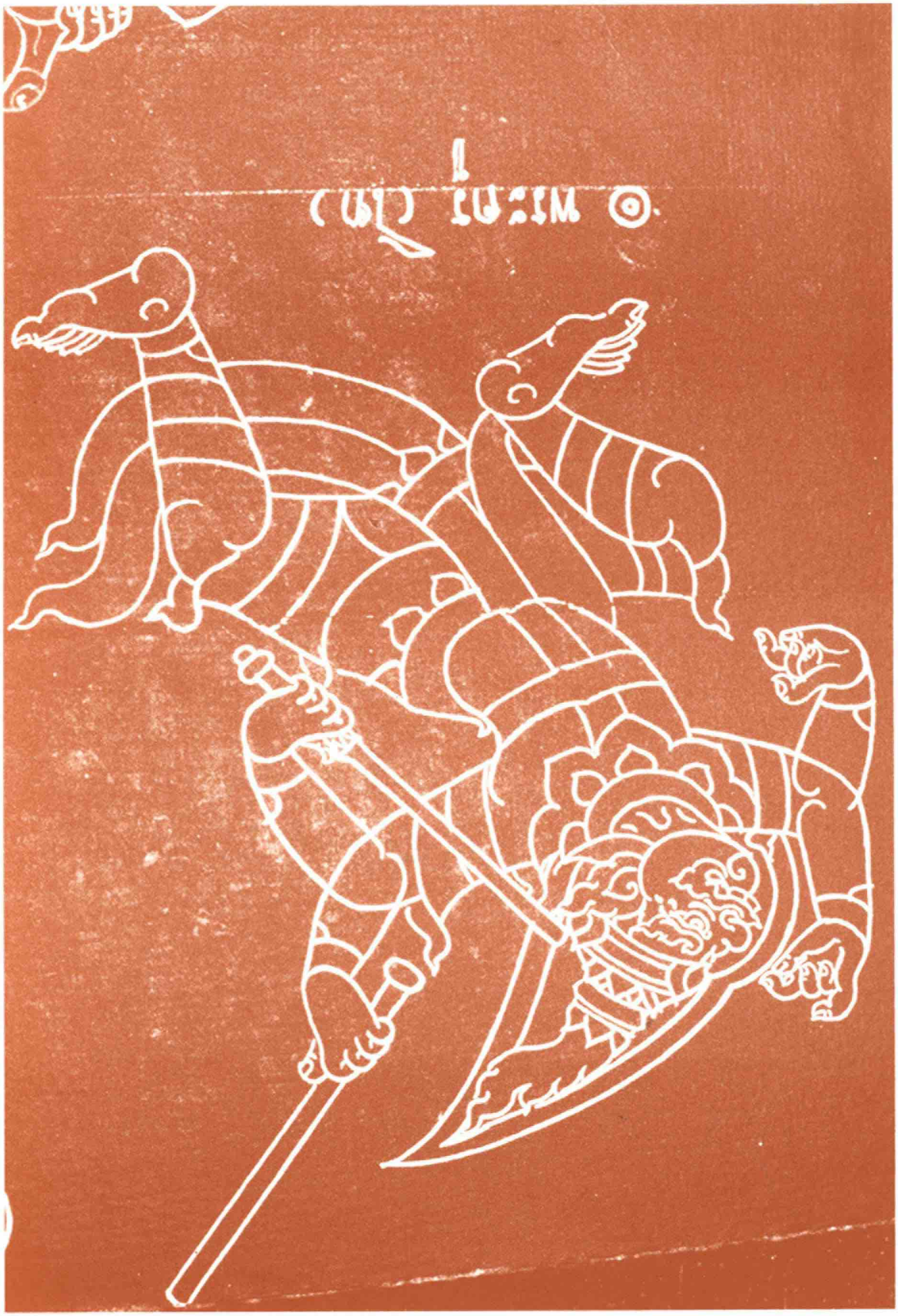

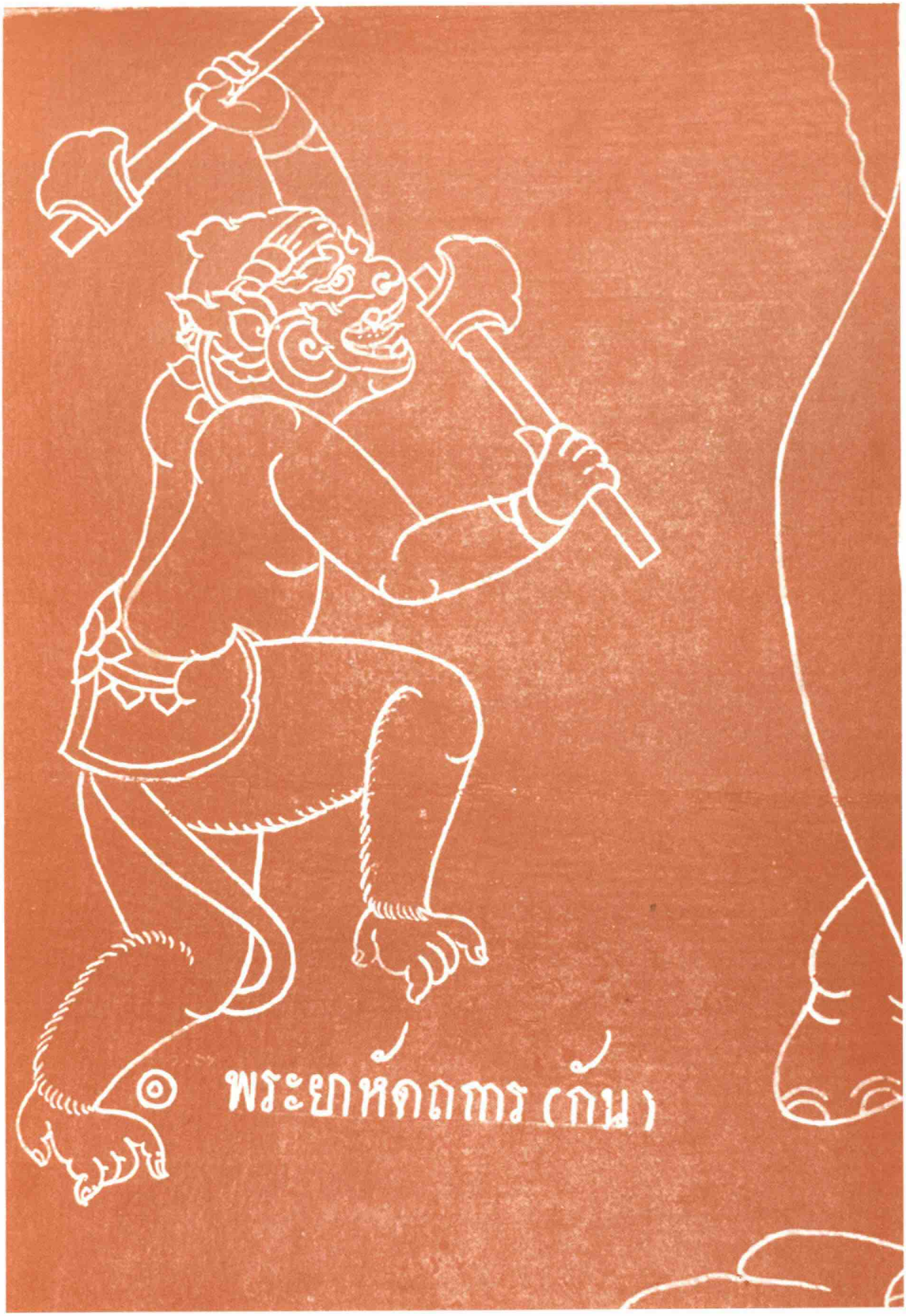
พระยาหัตถการ (กัน)

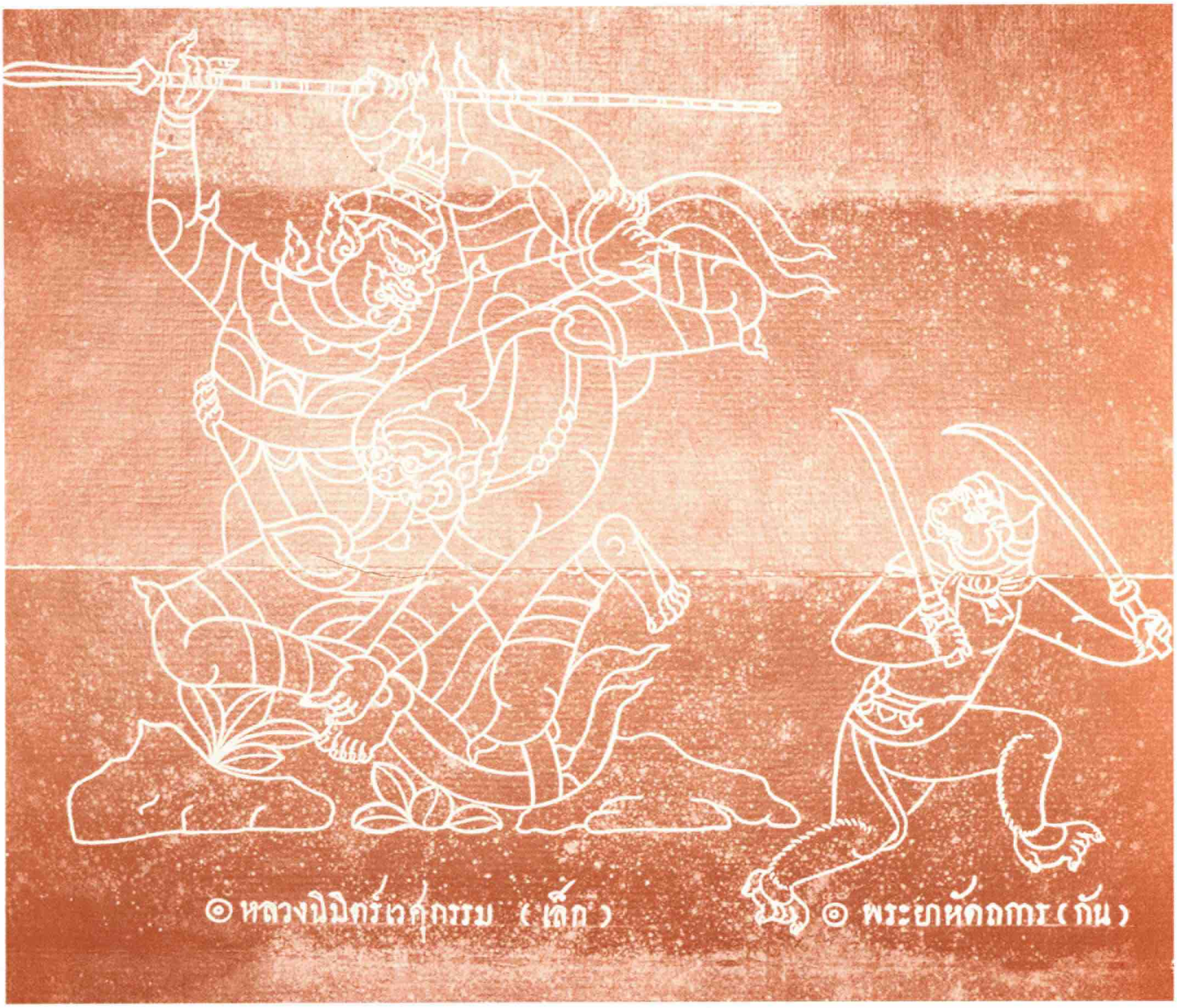

◎ หลวงนิมิตร์เวศกรรม (เด็ก) ◎ พระยหัดถการ (กัน)

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์ สุวรรณภูมิ
3/18 ซอยวัดบางเสาธง ถนนจรัญสนิทวงศ์ 19 เขตบางกอกน้อย กรุงเทพฯ โทร.412-1109

